

השואה וההיסטוריה: נתקים בעידן פוסטמודרני

עמוס גולדברג

החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו ובית הספר לספרויות, האוניברסיטה העברית
בירושלים; מכון ון ליר בירושלים

מבוא

השואה היא ככל הנראה האירוע הנחקר ביותר במאה העשרים ואולי אף בהיסטוריה כולה. בספריית יד ושם, אשר אוספת בקפדנות את כל הפרסומים העוסקים בשואה ובנושאים משיקים לה שמורים יותר מ-123,000 כותרים. עשרות כתבי עת בישראל, באירופה ובעולם כולו (בעיקר בעולם המערבי) מוקדשים לחקר השואה, וגם בשאר כתבי העת העוסקים בהיסטוריה ובענפים אחרים של מדעי הרוח והחברה מתפרסמים חדשים לבקרים מאמרים העוסקים בסוגיות מגוונות הקשורות לחקר השואה, זכרה והדהודיה בעולם היהודי ובתרבות המערבית בת ימינו. ואם קיים עיסוק אינטנסיבי בשואה בזירה האקדמית — במסגרת הדיסציפלינה ההיסטורית ובמסגרת דיסציפלינות אחרות, הרי בזירה הציבורית ובתרבות הפופולרית — על אחת כמה וכמה. השואה הפכה זה מכבר לסמל מרכזי בתרבות המערבית של העשורים האחרונים. נדמה שכמעט כל העולם, בוודאי העולם המערבי, "מדבר שואה" בצורה כזו או אחרת.¹ יתרה מכך, רבים רואים בשואה אירוע מכונן, שמוסיף לעצב את זהותה החדשה של אירופה לאחר נפילת הגוש הקומוניסטי (ג'אדט 2009, 935–966) ולמעשה את זהותו של המערב כולו בעשורים האחרונים. "עבר מכונן" (Foundational past) — כך כינה את השואה אלון קונפינו (Confino 2012),² אירוע שהוא "אמת מידה למולה נדרשים בני התקופה לחשוב על העבר",

* אני מבקש להודות למשתתפי הסמינר "משבר הדיסציפלינות בעקבות השואה" בראשות ליאורה בילסקי שהתקיים במכון ון ליר בירושלים ב-13–14 במרץ 2011, וכן לאלון קונפינו, למרב מאק ולגיא מירון על הערותיהם המועילות.

1 Torpey 2001; Alexander 2002; Barkan and Bush 2003; Levy and Sznajder 2005; Diner 2008; Eckel and Moisel 2008; Hazan and Goldberg (forthcoming)

2 אני מודה לאלון קונפינו שחלק אתי את כתב היד עוד קודם לפרסומו.

כדבריה של יפעת וייס בעקבות דן דינר (וייס 2007, 97), ובמילותיו של דינר עצמו: אירוע שנושא אופי של "אייקון של עידן שזה עתה עבר – אולי אירוע הליבה האולטימטיבי של התקופה 'שלנו'" (Diner 2003, 67).

על רקע התפיסה של השואה כאירוע היסטורי כה מרכזי, אירוע שהפך "לסמל, למטפורה, ולביטוי [...] של הקיום המודרני" (Barkan 2000, 210), אני מבקש להציע התמודדות ראשונית עם השאלה: האם השפיעה השואה על הדיסציפלינה האקדמית של ההיסטוריה ואם כן – באיזה אופן? בשל היומרה הגדולה שבשאלה זו, הדברים שלהלן הם ממש אקדמות מילין בלבד. אלו הצעות והרהורים ראשוניים וחלקיים בנוגע לשאלה שתשובה רצינית עליה דורשת חקירה יסודית הרבה יותר. משום כך אפתח דווקא בכמה הסתייגויות.

סוגיית ההשפעה היא תמיד ספקולטיבית במידה רבה.³ כיצד ניתן לגלות השפעות? וכיצד ניתן לאמוד את חשיבותן? שהרי בחיי הרוח והיצירה וודאי בכתיבה, השפעות הן בדרך כלל רבות ומגוונות, חלקן מיידיות וחלקן ארוכות טווח, חלקן גלויות וחלקן עקיפות וסמויות מן העין, עד שקשה מאוד לאמוד את חשיבותה של השפעה מסוימת. יתרה מכך, לא תמיד אפשר להכריע מה הסיבה ומה המסובב. לעתים מרכיב מסוים משפיע ואחר כך גם מושפע וחוזר חלילה. למעשה, מערכות תרבותיות – וההיסטוריה האקדמית היא בוודאי מערכת תרבותית – פועלות בצורה מורכבת, רב-כיוונית ורב-רובדית הרבה יותר מכדי למצותן באמצעות תיאור תופעות של "השפעה", בבחינת פעולה חד-כיוונית וישירה.⁴ המערכת התרבותית כוללת אפוא משתנים, שחקנים, התרחשויות וכוחות רבים ומגוונים הפועלים בזירה עשירה ביותר ומנהלים בינם לבין עצמם יחסים "דיאלוגיים"⁵ רב-רובדיים ורב-כיווניים – לעתים גלויים ולעתים סמויים. כיצד אפשר אפוא לדבר על השפעת השואה על הדיסציפלינה של ההיסטוריה?

שאלה מסובכת לא פחות העולה מתוך המורכבות הזו היא מהי אותה "היסטוריה" שאת השפעות השואה עליה אנו מבקשים לבדוק? הרי הזירה האקדמית של דיסציפלינת ההיסטוריה גדושה בהמוני חוקרים, במאות ואולי אלפי אוניברסיטאות ומכוני מחקר, באין-ספור מחלקות, בתי הוצאה לאור, כתבי עת, קרנות ושאר מוסדות, שעוסקים בכל התקופות של ההיסטוריה האנושית ובמרחבים גיאוגרפיים, פוליטיים ותרבותיים רבים, ומשתמשים בקשת מתודולוגית מגוונת מאוד שאף הולכת ומתגוונת כל העת.⁶ כיצד ניתן אפוא לבדוק את השפעתה של השואה על תחום ההיסטוריה הרחב? והאם אנו מתייחסים להיסטוריה פוליטית? להיסטוריה חברתית? להיסטוריה של התרבות והאמנות? להיסטוריה אינטלקטואלית? להיסטוריה תרבותית? להיסטוריה פוסטקולוניאלית? להיסטוריה מגדרית? ועוד כהנה וכהנה שאלות.

3 ראו Skinner 1966; Lowden and Bovey 2008.

4 לעניין זה בהקשר של נושא מאמר זה ראו Rothberg 2009.

5 כוונתי ליחסים דיאלוגיים במובנם הבחטיני (Bakhtin 1981), דהיינו שכל קול מכיל בתוכו קולות רבים אחרים, ובין השאר גם את קולם של אלה שהוא מגיב עליהם או ממוען אליהם.

6 ראו Novick 1988, בעיקר הפרק האחרון. לעניין זה בהקשר של היסטוריה יהודית ראו מירון תשע"א. המגוון המתודולוגי ניכר אפילו בתחום חקר השואה בישראל (מכמן תשס"ט).

קושי שלישי קשור בהגדרת השאלה: האם השאלה נוגעת לראיית העבר? דהיינו האם אנו שואלים כיצד שינתה השואה את האופן שבו ההיסטוריה מתבוננת במושאי מחקרה? או שמא זו שאלה על מתודות, כלומר האם השואה גרמה לתחום לאמץ מערכת כלים מתודולוגיים חדשים? או אולי אנו שואלים האם השואה העלתה שאלות מסוג חדש על סדר היום של המחקר ההיסטורי? או האם השואה פתחה תחומי מחקר חדשים שלא היו קודם לכן, או פיתחה אופני ייצוג חדשים בתחום ההיסטוריה, או אפיסטמולוגיה או אתיקה מקצועית חדשה?

רוחב היריעה של שני המושגים המרכזיים העומדים לדיון כאן, דהיינו השפעה והיסטוריה, מקשה להשיב תשובה מניחה את הדעת על השאלה הכללית שניסחתי, ולכן כל מה שאכתוב להלן אינו אלא הרהורים ראשוניים על שאלה גדולה מאוד, כאמור.

מוטב להתחיל את הדיון בשאלה זו בכמה עובדות ודאיות. ישנם כמה תחומים שעליהם השפיעה השואה השפעה ניכרת בלי שום ספק. ראשית, השואה השפיעה בעצם היותה תחום נחקר ודומיננטי כל כך בתוך הדיסציפלינה. ברבות מהמחלקות החשובות ביותר להיסטוריה ובמכוני המחקר היוקרתיים ביותר, בוודאי בגרמניה וגם בארצות הברית וברחבי אירופה (ובזמן האחרון אף יותר ויותר בחלקה המזרחי של היבשת) ישנם היסטוריונים שעוסקים בשואה – בין שהיא נושא מחקרם העיקרי ובין שהיא נושא משני או צדדי של מחקרם. חקר ההיסטוריה של השואה הפך לענף מרכזי בתחומי ההיסטוריה היהודית, ההיסטוריה הגרמנית, ההיסטוריה האירופית וההיסטוריה הגלובלית, וזו עובדה משמעותית ביותר. לא תמיד היה כך. ב-1994, למשל, עדיין היה יכול אריק הובסבאום לכתוב ספר מסכם על המאה העשרים, המתאר אותה כמאה אלימה וקיצונית, כמעט בלי להתייחס לשואה (Hobsbawm 1994).⁷ אך בשלושת העשורים האחרונים תחום השואה מעורר עניין הולך וגובר אצל חוקרים ומוקדשים לו תקציבי מחקר גדולים. כמה מכוני מחקר עתירי משאבים פועלים בתחום זה, וגם הוצאות הספרים החשובות ביותר מפרסמות שפע של מחקרים ודברי ספרות והגות הקשורים לשואה.

אין ספק גם שהשואה והנאציזם הטביעו חותם מכריע על ההיסטוריוגרפיה הגרמנית המודרנית. חלק ניכר מההיסטוריה הגרמנית המודרנית עומדת בסימן הוויכוח על "הדרך המיוחדת" (Sonderweg) של גרמניה בהיסטוריה לנוכח אירועי מלחמת העולם השנייה (נוימן 2007, א, 180–197; צימרמן תשמ"ט). גם "ויכוח ההיסטוריונים" הסוער והטעון של אמצע שנות השמונים בגרמניה, אשר במסגרתו ביקשו צדדים שמרניים להקל את משא השואה והנאציזם ולנרמל את ההיסטוריה הגרמנית, מלמד על כובד הנטל המעיק על כלל ההיסטוריה של גרמניה ועל התודעה ההיסטורית הגרמנית. מכל מקום, ניסיון זה לא צלח ואף הביא לתגובה הפוכה. בגרמניה צמח דור חדש של היסטוריונים שהפנו את מרב מרצם וכישרונם לחקר גרמניה הנאצית. הפתרון הסופי והשואה הפכו בגרמניה לקנה מידה שכמעט כל מחשבה פוליטית, עמדה תרבותית או תפיסה היסטורית נמדדות מולו. בעז נוימן כבר הליון על כך שהשואה מטילה צל כה כבד על היסטוריה הגרמנית עד שאין כמעט חיבור על רפובליקת ויימאר שמנסה

להבין אותה מתוכה, ושאינו כתוב באיזה אופן כמבוא המסביר את עליית הנאצים לשלטון (נוימן 2007, 11–15).

תהליך אחר שההיסטוריה של השואה השפיעה עליו השפעה מכרעת הוא התפתחות התחום של חקר רצח העם. את המונח רצח עם (genocide) טבע כבר ב־1944 המשפטן היהודי-פולני רפאל למקין, לאחר שברח מפולין והגיע לארצות הברית בראשית שנות הארבעים (Lemkin 2008 [1944], 79–98). ספרו על שלטון מדינות הציר באירופה הכבושה (שם) נכתב מתוך ההקשר הישיר של שואת יהודי אירופה בה בשעה שעשרות מבני משפחתו נרצחו בידי הנאצים. לאחר מכן שקע הנושא במעין תרדמת ורק בשנות התשעים של המאה הקודמת פרץ והפך לתחום עצמאי ומרכזי, גם בשל הדומיננטיות והפוריות של תחום חקר השואה, אם כי גם על רקע האירועים בבלקן וברואנדה ובעקבות פעולת בתי הדין הבינלאומיים שהוקמו בעקבותיהם (Bloxham and Moses 2010; Stone 2010).

תחום אחר שלשואה ולכתיבה על אודותיה הייתה השפעה מכרעת על התפתחותו הוא ההיסטוריה של הזיכרון. העיסוק המעמיק בסוגיות הזיכרון הקולקטיבי והתרבותי הועצם אף יותר בעקבות חקר השואה, אשר נתפסת כאמור, לפחות במערב, כאירוע המכונן של המאה העשרים אשר חובה לזכרו. תחום ההיסטוריה של הזיכרון עוסק בין השאר בצורות המשתנות שבאמצעותן קבוצות והיחידים שבתוכן זוכרים את אירועי העבר המשותפים, באופן תפקודי של הזיכרון בהקשרים פוליטיים ותרבותיים שונים ובצורות שבהן הזיכרון מבנה זהויות. ניתן למנות תחומים נוספים בכתיבה ההיסטורית שהשואה השפיעה עליהם. למשל האופן שבו נתפסת ההיסטוריה היהודית ארוכת השנים באירופה, וסוגיית האנטישמיות בפרט, חקר ההיסטוריה של קורבנות והפרספקטיבה שלהם כחלק מכתובת ההיסטוריה, ואף תפיסת המודרנה עצמה בכתיבה ההיסטורית. אולם מעבר לתחום כזה או אחר שעליו הטביעה השואה את חותמה, השאלה שעמה אני מבקש להתחיל להתמודד במאמר זה היא האם השואה השפיעה באופן עמוק על האפיסטמולוגיה של ההיסטוריה, על המתודולוגיה שלה, על שאלות היסוד שלה, על תפיסתה העצמית ועל דרכי כתיבתה? במילים אחרות, האם, מעבר לתחום כזה או אחר, השפיעה השואה על מבני העומק היסודיים של הדיסציפלינה?

את הבעיות הללו אני מבקש לבחון מפרספקטיבה מסוימת מאוד, ולשאל: האם השואה והכתיבה על אודותיה השפיעו על חדירתן של תובנות פוסט-מודרניות (במובן הרחב ביותר) אל הדיסציפלינה ההיסטורית? ובניסוח אחר — האם השפיעה השואה על אימוץ "המפנה הלשוני" על ידי הדיסציפלינה ההיסטורית? פרספקטיבה כזו מגלה שהעניינים מורכבים פי כמה וכמה. יש הטוענים שאת צמיחתה של המחשבה הפוסטמודרנית (או הפוסט-סטרוקטורליסטית, או מה שמכונה "המפנה הלשוני") יש להבין בראש ובראשונה על רקע השואה (Eagleton 2004). התמה של "לאחר אושוויץ", אשר הוגיה, מתאודור אדורנו ועד ז'ן פרנסואה ליוטר, ראו בשואה אירוע שלאחריו המחשבה הספקולטיבית והמטפיזית אינה אפשרית עוד, מכילה בתוכה, כך טענו, את כל ערעורי הפוסטמודרניזם (ראו את מאמרה של רונית פלג בגיליון זה). גם הדה-קונסטרוקציה מבית מדרשו של ז'ק דרידה הובנה, ולא בלי תימוכין, כשיטה שצמחה

בין היתר מתוך החוויה של הדור שלאחר השואה ומתוך התמודדות רפלקטיבית, גם אם לא לגמרי ישירה, עם אירוע קטסטרופלי זה.

דברים דומים טענה ההיסטוריונית גבריאלה שפיגל על השינויים שחלו בדיסציפלינה של ההיסטוריה (Spiegel 2007). לטענתה, ההכרה ב"היעדר" וההתמודדות עמו בבחינת משימה אינטלקטואלית מרכזית, ערעור כוחה של השפה לסמן את מה שמחוץ לה, מותו של הסובייקט, גישות הקוראות תיגר על הסמכות ועל הידע, כמו שאר הרעיונות המרכזיים של הפוסטמודרניזם, הם סוג של תגובה פסיכולוגית קולקטיבית של דור שנות השישים לקטסטרופה שהתרחשה בדור שלפניו, או שמא טרנספורמציה תיאורטית של המרכיבים הפסיכולוגיים הפוסט-טראומטיים המובנים בתודעתו של אותו דור. שפיגל טוענת כי "לא קשה לראות הקבלות בין הפסיכולוגיה הזו של 'הדור השני' לבין התפיסות היסודיות של הפוסט-טרוקטורליזם (ר/או הפוסטמודרניזם)" (שם, 12). לדבריה, מפנה אפיסטמי יסודי זה השפיע ישירות גם על הדיסציפלינה ההיסטורית, ומשום כך היא רואה בשואה את המרכיב הראשוני והחשוב ביותר בהסבר השינויים שהתחוללו בדיסציפלינה זו.⁸

ייתכן שיש אמת רבה בטענות אלו אך הן בעלות אופי כללי ביותר ומבוססות בראש ובראשונה על הקבלות ועל אנלוגיות. כמאמר זה אבקש לחפש זיקות ישירות, גלויות וברורות יותר מאשר אלו הכלליות, אשר מזהות את עצם המחשבה הפוסטמודרנית עם תגובה לשואה ומשום כך מפרשות מיניה וביה כל שינוי אפיסטמי המתקשר לפוסטמודרניזם, בכל דיסציפלינה שהיא, כסוג של תגובה רפלקטיבית לשואה. אני מבקש לבדוק, ולו באופן ראשוני, אם ניתן להצביע על זיקה מובהקת יותר בין השואה והדיון על אודותיה לבין השינויים שהתרחשו בדיסציפלינה ההיסטורית.

נתק ראשון

לכאורה, משהעמדנו כך את השאלה והקדמנו את כל הסייגים וההסתייגויות שהופכים את ההתמודדות עמה לבעלת אופי ספקולטיבי, נראה שהתשובה היא: לא! השואה לא השפיעה על הדיסציפלינה ההיסטורית או לפחות לא השפיעה ישירות ולא במידה שהיה אפשר לצפות שתשפיע בהתחשב בנוכחותה רבת העוצמה בזירה הציבורית ובזירה האקדמית. למסקנה זו הגיעו בהקשרים שונים כמה מההיסטוריוגרפים החשובים ביותר בתחומם.

בספרו שראה אור לפני כשנתיים מול הר הגעש: חוקרי תולדות ישראל לנוכח השואה (אנגל 2009) טען דוד אנגל, מבכירי ההיסטוריונים של יהדות פולין ושל השואה, שהשואה כמעט לא השפיעה על תחום ההיסטוריה היהודית. את טענתו זו הוא שוטח שוב גם במאמרו שבגיליון מיוחד זה. אמנם ספרו הצית מיד פולמוס ודיון,⁹ והם נמצאים רק בראשיתם, אולם

⁸ שפיגל וגם איגלסטון אינם בודקים ברצינות את האפשרות שהמחשבה הפוסטמודרנית לא צמחה על רקע השואה אלא רק מצאה בשואה מעין מטפורת על מתאימה מאוד לדיון בתמות שמעטיקות אותה.

⁹ ראו בעיקר מירון תשע"א, שומסקי תשע"ב. ראו גם כהן תש"ע; מכמן 2009.

עצם העובדה שהיסטוריון בעל שיעור קומה כמותו טוען כך מעידה על מורכבות הנושא ומלמדת שאם ישנה השפעה של השואה על הדיסציפלינה ההיסטורית, הרי היא גלויה וברורה הרבה פחות ממה שהיינו עשויים לצפות.

למסקנה דומה הגיעו בהקשרים של היסטוריה כללית גם ההיסטוריונים אלון קונפינו ודן סטון. אלון קונפינו טען שעד שראה אור ספרו האחרון של שאול פרידלנדר גרמניה הנאצית והיהודים: שנות ההשמדה, 1939–1945 (2009), התנהל דיון תיאורטי ערני מאוד על הבעייתיות בייצוג אירועים טראומתיים וקיצוניים כמו השואה. היסטוריונים נטלו חלק בדיון זה ולעיתים קרובות גם הצהירו בהקדמות לספריהם שבגלל אופיו הקיצוני כל כך של האירוע, יש לכתוב את ההיסטוריה של השואה בצורה שונה מזו שבה נכתבת היסטוריה רגילה. ואולם, כך טוען קונפינו, בפועל כתבו כל ההיסטוריונים של השואה היסטוריה רגילה וקונוונציונלית לחלוטין. ספרו של פרידלנדר, לעומת זאת, הוא יוצא דופן מבחינה זו (Confino 2009).¹⁰ כך קונפינו מגדיר למעשה את סגנון כתיבתו ההיסטורית של פרידלנדר כפורצת דרך ואת פרידלנדר עצמו כדמות מרכזית בהקשרים אלו, ולכך אחזור בהמשך.

את התמונה הזו משלים דן סטון, מההיסטוריוגרפים החשובים ביותר של השואה. בספר שראה אור זה עתה הוא טוען שהדיונים התיאורטיים בשאלות של ייצוג השואה לא השפיעו כהוא זה על הדיסציפלינה עצמה ועל האופן שבו נכתבת היסטוריה על ענפיה השונים והמגוונים ברחבי העולם (Stone 2012).¹¹ יתרה מזו, הוא טוען שהמצב אף הפוך: אחד התחומים השמרניים ביותר בתחום כתיבת היסטוריה הוא חקר השואה. שם, יותר מכל תחום אחר, אי-הנכונות לחרוג ממתודולוגיה ומסגנון כתיבה אמפיריציסטי פוזיטיביסטי המבוסס על איסוף דקדקני של תעודות, בדיקת אמינותן, ניתוחן והשוואתן בזירות ובקפדנות על מנת לשחזר מצד אחד את המציאות "כפי שהייתה באמת" (ברוח הוראתו הידועה של ההיסטוריון הגרמני בן המאה התשע-עשרה ליאופולד פון רנקה), ולזהות מצד שני את מערכת הסיבות שהביאו לפתרון הסופי — היא המושלת בכיפה. אפשר לציין בבחינת סימפטום לכך את העובדה שבתחום זה היסטוריה מגדרית כמעט לא הצליחה למצוא את אחיזתה, אם כי בשנים האחרונות נעשים ניסיונות מעניינים בכיוון זה.¹²

סטון רומז אפוא על פרדוקס מרתק. מאז סוף שנות השמונים ובעיקר במהלך שנות התשעים וראשית שנות האלפיים התנהלה סדרת דיונים תיאורטיים רדיקליים ופורצי דרך בסוגיית השואה וייצוגה, שבהם נטלו היסטוריונים, ובעיקר חוקרי היסטוריה אינטלקטואלית, חלק מרכזי מאוד. אין ספק שבזירה זו הדמות המרכזית היא ההיסטוריון שאול פרידלנדר, אשר הספר שהגה וערך *Probing the Limits of Representation* (Friedländer 1992a) הוא אבן דרך מרכזית ביותר בהתפתחות זו. שאלות הקשורות ל"ייצוג" בכלל ולייצוג היסטורי

¹⁰ קרולין דין פיתחה את טענה זו באשר לפרידלנדר, וגם באשר לעבודתו של יאן תומס גרוס (Dean 2009; 2010).

¹¹ אני מודה לפרופ' דן סטון על האפשרות לקרוא את ההקדמה לספרו זה עוד בשלב כתב היד.

¹² ראו לדוגמה Herzog 2008. ראו גם את הפרק שכתב יהודה באואר על גיזי פליישמן (באואר 2008, 175–192) וכן ראו שי"ק 2010; 2010; Ofer and Weitzman 1998; Hedgepeth and Saidel 2010. המצב שונה באשר להיסטוריה של גרמניה הנאצית, שכן בתחום זה נכתבו לא מעט חיבורים מנקודת מבט פמיניסטית.

בפרט נחקרו במסגרת דיונים אלה יותר מאשר בכל תחום אחר. במידה מסוימת של השטחה ניתן לומר שלדיונים הללו היו שני צדדים שהם למעשה שני צדיו של אותו מטבע. מצד אחד נשאלה השאלה כיצד ההיסטוריה, הספרות, האמנות ושאר מערכות הייצוג יכולות לייצג את השואה, בהיותה אירוע טראומתי, קיצוני, אולי חסר תקדים ואולי אפילו ייחודי לגמרי. ומצד שני התמודדה הדיסציפלינה ההיסטורית עם האתגרים שהניחו לפתחה בעיקר היידן וייט וגם פרנק אנקרסמיט ואחרים, שעסקו בנרטיביות של הפרקטיקה ההיסטורית. התיאוריות הפוסטמודרניות שהציעו האחרונים, אשר נתפסו כתיאוריות רלטיביסטיות רדיקליות הטוענות שכל סיפור היסטורי תקף ולגיטימי במידה שווה, נבדקו אל מול השואה. האם גם השואה, אף על פי שהיא אירוע קטסטרופלי כה טראומתי, יכולה להיות מסופרת בכל דרך? בכל ז'אנר? והאם גם הסיפור שמספרים מכחישי השואה הוא אפוא סיפור לגיטימי כמו כל סיפור אחר? דיונים אלו שנדרו מתוך פרספקטיבה תיאורטית ספוגה במושגים ובסוגיות פוסטמודרניות, עסקו באינטנסיביות רבה דווקא בשואה, יותר מאשר בכל נושא היסטורי אחר, במהלך שנות התשעים ובראשית שנות האלפיים.

אולם נדמה שדיונים מרתקים ונועזים אלה לא חלחלו במידה משמעותית אל פרקטיקת כתיבת ההיסטוריה במסגרת הדיסציפלינה ההיסטורית. יתרה מכך, כפי שכבר רמזתי, הם אף לא חלחלו במידה משמעותית אל כתיבת ההיסטוריה של השואה עצמה. הדיונים הללו עסקו בשואה דרך שאלות פוסטמודרניות תיאורטיות מובהקות כמו עמדת הסובייקט של ההיסטוריון והשפעתה על כתיבת ההיסטוריה; שאלות של טשטוש רדיקלי של גבולות דיסציפלינריים, אמפטיה והעברה (transference); החיפוש אחר "קול אמצעי" שההיסטוריון צריך לאמץ בעיסוקו בשואה — קול שאינו פעיל ואינו סביל, שאינו לגמרי עבר אך גם לא לגמרי הווה; האפשרות לייצג אירוע טראומתי שבמוקדו "אין" יסודי או סוכן היסטורי (הנאצים) שפעל לכאורה מחוץ לגדרי הרציונליות של ההיסטוריה האנושית. ואולם, דיונים אלה הותירו חותם מועט, אם בכלל, על המפעל ההיסטורי המקיף מאוד של חקר השואה, שהתנהל במקביל ועודנו מתנהל עד ימינו אנו.

צבא עצום של היסטוריונים הצליח לחשוף כמות אדירה של מסמכים רבי חשיבות בכל הארכיונים המרכזיים בגרמניה, במזרח אירופה ובמערבה, וכן בארכיונים בארצות הברית, בבריטניה, בישראל ובמקומות אחרים, כדי לספר את סיפור השואה בצורה המדויקת ביותר שאפשר. תנופה מיוחדת התרחשה במהלך שנות התשעים של המאה הקודמת, עם פתיחתם של הארכיונים במזרח אירופה וביניהם גם גילוי של "הארכיון המיוחד" (Osobyi) במוסקבה שבו נמצאו מסמכים רבי חשיבות כמו יומן הפגישות של הימלר.¹³ תנופה מחקרית זו חוללה שינויים לא מבוטלים בתמונה ההיסטורית של השואה והפתרון הסופי ואף הולידה בשנים האחרונות

13 Aly and Heim 1992; Browder 1992. יומנו של הימלר יצא לאור ערוך ובצירוף מאמרי מבוא בידי מיטב ההיסטוריונים בגרמניה (Himmler 1999).

כמה מונוגרפיות סינתטיות רחבות היקף ובעלות אופי מסכם.¹⁴ אך למרות התפתחויות אלה, השאלות התיאורטיות כמעט לא השפיעו על דרך כתיבת ההיסטוריה של השואה או על המתודולוגיה של אותם חוקרים.

למעשה את ההיסטוריונים של השואה העסיקו שאלות אחרות לגמרי במהלך כל שנות התשעים. שאלות אלה השיקו באופן חלקי ביותר וכמעט לא מורגש לשאלות שהעלה הדיון הפוסטמודרני, והיו הרבה פחות תיאורטיות באופיין. המחלוקת הגדולה במחקר השואה של שנות השבעים, השמונים והתשעים הייתה המחלוקת שבין האינטנציונליסטים ובין הפונקציונליסטים.¹⁵ הראשונים גרסו כי שואת היהודים הונעה על ידי האידיאולוגיה הנאצית האנטישמית וראו בהיטלר את הדמות הראשית שהניעה את התהליך מראשיתו והביאה אותו אל קצו הקטסטרופלי. הפונקציונליסטים לעומת זאת סברו כי הפתרון הסופי צמח בעיקר מתוך דרגי הביניים ודרגי השטח – הפיקודיים, הפקידותיים והאקדמיים. לפי גרסה זו האידיאולוגיה האנטישמית שימשה בתפקיד משני והיוותה את הרקע ואת ההקשר הכללי, וכך נתפס גם תפקידו של היטלר. כוחות מקומיים פעלו מתוך דינמיקות פרוזאיות הרבה יותר, לפעמים אפילו רציונליות, בהתוויית מדיניות רדיפת היהודים עד שבתהליך "מפותל" מאוד (Schleunes 1970) של רדיקליזציה מצטברת הובילו לפתרון הסופי. מתוך מחלוקת גדולה זו נפתחו עוד שתי מחלוקות משניות: עד כמה היה הפתרון הסופי מודרני ורציונלי? (Bauman 1989) והאם השואה הייתה אירוע ייחודי (או חסר תקדים, בניסוחו של יהודה באואר¹⁶) או שמא היא נמצאת על רצף מושגי, היסטורי והקשרי לצד אירועים היסטוריים אחרים של רצח עם, קולוניאליזם ואלימות המונית מרחיקת לכת? (Rosenfeld 1999; Bloxham 2010).

שנות התשעים, על הגילויים הארכיוניים החשובים ועל מחקרי העומק האזוריים שהביאו עמן, אפשרו אפוא לשחזר ביתר דיוק את מהלך הדברים שהוביל לפתרון הסופי, אולם כפי שהיסטוריונים רבים מעידים, למרות המאמץ העצום לחשוף כל מסמך שעשוי לסייע להבנת התפתחותו של הפתרון הסופי, נותר מרווח פרשנות גדול מאוד (בראונינג 2004, 420; Longrich 2004). ויכוחים אלו מתנהלים עד היום, אם כי בצורה מרוככת הרבה יותר. רבים הצביעו על כך ששתי האסכולות הגיעו למצב שבו כל צד מכיר בתרומתו של הצד האחר ואורג את תובנותיו לתוך סיפור השואה ההיסטורי שהוא מספר. משום כך הצטמצם המרחק ביניהם לכדי הבדלי דקויות בלבד (רוזנפלד 2011).¹⁷

14 פרידלנדר 1997; 2009; בראונינג 2004; Aly 1999; Longrich 2010. וראוי לציין גם את קובץ המחקרים של אולריך הרברט (2001) המסכם את המחקרים האזוריים שנעשו בשנות התשעים על ידי היסטוריונים גרמנים.

15 לסיכום של המחלוקת הזו ראו גולדברג 2005, 69–92; Kershaw 2000.

16 בעבר אפיין באואר את השואה כ"ייחודית". לימים שינה את דעתו וכינה אותה "חסרת תקדים" (בואר 2008, 8; באואר 2011, בעיקר עמ' 258–260).

17 על חיבורים מסכמים וסינתטיים המשלבים בצורות שונות בין שתי הגישות ראו את החיבורים הנזכרים בהערה 14 לעיל, וכן אצל איאן קרשו (2009). אף שקרשו נחשב בעבר לנוטה יותר לאסכולה הפונקציונליסטית, ברשימת ביקורת שהתפרסמה לאחר צאת הספר לאור בעברית שיבח אותו ישראל גוטמן על שקיבל כמה מהתובנות המרכזיות של האסכולה האינטנציונליסטית (גוטמן 2009).

ראוי לציין גם שלצד מחלוקות אלו הנוגעות לשורשי הבנת אופיו של רצח העם שביצעו הגרמנים ביהודים, התפתחו ועדיין מתפתחים גם פולמוסים מקומיים, טעונים ורוויי אמוציות בסוגיות משניות הקשורות לשואה, כמו הוויכוח המתמשך בפולין בעניין יחסם של הפולנים ליהודים בתקופת השואה,¹⁸ והוויכוח באשר ליחסו של הוותיקן ובאשר להתנהגותו של האפיפיור פיוס ה-12 בתקופת המלחמה.¹⁹

לענייננו, המשותף לוויכוחים הללו ולשכמותם — שהתנהלו ועדיין מתנהלים, לעתים בעוצמה רבה, בכל מקום שבו השואה נחקרת — הוא שבסופו של דבר הם כמעט אינם קשורים לדיון בעל הגוון הפוסטמודרני והתיאורטי אשר הספר בעריכת שאול פרידלנדר (Friedländer 1992a) הוא במידה רבה אחד הטקסטים הקנוניים שלו. ישנם כמובן כמה יוצאים מן הכלל אשר ניסו לשלב סוג כזה או אחר של תוכנות תיאורטיות אל תוך הכתיבה ההיסטורית, אולם אלו קולות שוליים יחסית אשר לא הצליחו לחדור אל מרכזו של התחום.

נוצר אפוא נתק בתחום חקר ההיסטוריה של השואה. מצד אחד, התחום דוהר קדימה באמצעות קבוצה גדולה של היסטוריונים העמלים לשחזר ולהבין בצורה האמינה ביותר את השואה כאירוע רב-פנים שהתרחש על פני יבשת שלמה ואף מחוצה לה (אם מביאים בחשבון את האירועים בצפון אפריקה ואת תגובות העולם החופשי למאורעות השואה בזמן התרחשותם) במשך 12 שנות שלטונה של המפלגה הנאצית, ושבו היו מעורבים מלבד היהודים והגרמנים גם שאר עמי אירופה ומעצמות הברית, היישוב היהודי בארץ ישראל והקהילות היהודיות בתפוצות. אך מצד אחר, זו היסטוריה בעלת אופי שמרני ביותר, וכפי שמסכם דן סטון: "ההיסטוריוגרפיה של השואה, על גודלה ועל התחכום שצברה, נשלטת עדיין על ידי מתודה היסטורית פחות או יותר פוזיטיביסטית — כלומר, מתודה אמפיריציסטית שאינה עוברת תיאורטיזציה" (Stone 2012, 2; וראו גם Kansteiner 2000).

עם זאת, הדיונים התיאורטיים שהתנהלו ועודם מתנהלים בסוגיות שמעסיקות את הפוסטמודרנה, ואשר במסגרתם היסטוריונים מקיימים דיאלוג מעמיק בעיקר עם פילוסופים ועם תיאורטיקנים, הם רדיקליים ביותר ועולות בהן רבות מהשאלות האתיות והאפיסטמולוגיות שהעלתה המחשבה התיאורטית הפוסטמודרנית בצורותיה השונות במלוא חריפותן. את הדיון הראשון — ההיסטורי וההיסטוריוגרפי — מנהלים בעיקר היסטוריונים של התקופה עצמה בעוד שהדיון השני — התיאורטי בעל האופי הפוסטמודרני — מתנהל בעיקר בין תיאורטיקנים, פילוסופים והיסטוריונים מתחום ההיסטוריה האינטלקטואלית או מתחום

18 למשל ספריו של יאן תומאש גרוס (Gross 2007; 2001), וגם מחקריהם הקפדניים והיסודיים של "ההיסטוריונים החדשים" של פולין דוגמת דריוש ליביונקה (2008), אנדרי ז'ביקובסקי (2010), יאן גרובובסקי (2008) (Grabowski), יואנה טוקרסקה בקיר (2010) ואחרים. חוקרים אלה מציבים מול הפולנים מראה מאוד לא מחמיאה. חיבוריהם מתארים את התנהגותם של הפולנים כלפי היהודים בזמן המלחמה באופן שמקשה על הפולנים לאמץ נרטיב לאומי מנחם לגבי התקופה, ומעוררים סערות אקדמיות וציבוריות עזות ביותר.

19 לסיכום קצר ומוצלח של המחלוקת סביב הכנסייה והוותיקן ראו Pawlikowski 2010. לאחרונה הגיעה מחלוקת זו לזירה הציבורית, לאחר שמצד אחד החל הוותיקן בהליכים להכרתו של פיוס ה-12 לקדוש, דבר שעורר התנגדות עזה מצד גופים יהודיים, ומצד שני הכיתוב על אחד הפאנלים במוזיאון יד ושם החדש (שנחנך ב-2005) שעסק באותו אפיפיור הכתים אותו לדעת הוותיקן שלא בצדק והוא דרש לשנות זאת. הוויכוח התפתח למעין שערוריה בין-לאומית.

ההיסטוריה התרבותית. הראשונים כמעט אינם נזקקים לאחרונים ואילו האחרונים מנסים לשלב עד כמה שניתן את תובנותיהם ההיסטוריות של הראשונים, ועם זאת הרפרנטים העיקריים של טענותיהם, הנזכרים כמעט בכל עמוד של כתביהם, הם הוגים כמו ג'ורג'יו אגמבן, סלבוו ז'יז'ק, עמנואל לוינס, ז'ק דרידה, ג'פרי הרטמן, ז'ן פרנסואה ליוטר, מוריס בלאנשו ואחרים המזוהים עם השיח הפוסטמודרני. לעומת זאת, הוגים אלה ואחרים הקרובים להם נעדרים כמעט לגמרי מכתביהם של הראשונים. מבין ההיסטוריונים החשובים של השואה, היחיד אשר נדמה כי הוא בן בית בשני התחומים כאחד, דהיינו הן בתחום ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של השואה והן בדיונים התיאורטיים בשאלות של ייצוג השואה, הוא שאול פרידלנדר. והוא גם היחיד שניסה לקרב בין שני אופקים אלו, ההיסטורי והתיאורטי, במסגרת הכתיבה ההיסטורית עצמה, בעיקר בחיבורו האחרון שבו נדון בהמשך (פרידלנדר 2009).

זהו אפוא הפער הבלתי פתור הראשון שאני מבקש לתאר — הפער שנוצר בין התיאוריה של היסטוריוגרפיית השואה לבין הפרקטיקה שלה. אולם אני מבקש לציין נתק נוסף אשר נדמה שהוא משלים את הראשון.

נתק שני

ראינו שנוצר נתק בין הפרקטיקה של כתיבת ההיסטוריה לבין הדיון התיאורטי הפוסטמודרני על אודותיה, אך אין פירושו של דבר שהמחשבה הפוסטמודרנית, על הערעורים והתוכנות שהעלתה, כמו גם החיבור הבינ-דיסציפלינרי שבין היסטוריה, ספרות ואנתרופולוגיה פסחו על המחלקות להיסטוריה בארצות הברית, באירופה ובעולם כולו. הם פשוט נכנסו דרך כמה שערים אחרים כדוגמת היסטוריה פוסטקולוניאלית והיסטוריה מגדרית. אולם נדמה שהשער החשוב ביותר לאחדירתן של תובנות מסוג זה אל תחום ההיסטוריה הוא ההיסטוריה התרבותית. לפי בדיקה סטטיסטית שעשה היסטוריון התרבות רוברט דרנטון כבר לפני כעשור וחצי, ההיסטוריה התרבותית תפסה את מקומה של ההיסטוריה החברתית והפכה לאחד התחומים המרכזיים בתוך הדיסציפלינה ההיסטורית בארצות הברית, אם לא למרכזי שבהם (Darnton 1989, 191–218).

כפי שמזכיר משה רוסמן בדיונו על היסטוריה יהודית (Rosman 2007, 131–132), ההיסטוריה התרבותית אינה מעוניינת בתוצרים של כוחות היצירה בחברה כלשהי, אלא במנגנוני ייצור המשמעות הפועלים בה, ובמשמעויות שהם מבטאים ויוצרים. במילים אחרות, היסטוריה תרבותית אינה מעוניינת בתיאור מוסדות התרבות והדת, בפעילותם ותוצריהם. הגדרתה של לין האנט, למשל, להיסטוריה התרבותית מהדהדת אחר הגדרות רבות אחרות: "מה שנחשב למשימה העיקרית של ההיסטוריה התרבותית אינו הסקה של חוקים סיבתיים המכוננים הסברים, אלא פענוח של משמעות" (Hunt 1989, 12). דומה להגדרה זו הבחנתו של פיטר ברק כי הבסיס המשותף לכל ענפי ההיסטוריה התרבותית הוא "עיסוק בסימבולי ובפרשנותו" (Burke 2009, 3). כלומר, ההיסטוריה התרבותית אינה מבקשת להסביר

התרחשויות באמצעות לוגיקה סיבתית אלא לפענח את מנגנוני ייצור המשמעות החברתית והתרבותית ולנתחם לעומקם. זו היסטוריה שמוקדה אינה המציאות האמפירית אלא המציאות התודעתית ודרכי ייצורה באמצעות מוסדות קולקטיביים, רשמיים ושאינם רשמיים. חוקרים רבים גורסים כי התפתחותו של ענף ההיסטוריה התרבותית קשורה במה שמכונה "המפנה הלשוני" או "המפנה התרבותי" בתחום ההיסטוריה, וכי היא הושפעה מעבודתם של הוגים כמו מישל פוקו, קליפורד גירץ, פייר בורדיה ורבים אחרים. למעשה, ההיסטוריונים התרבותיים עוקבים אחר מנגנונים, סוגי שיח ומוסדות המייצרים משמעות בחברה ובין יתר התופעות המעסיקות אותם נמנים טקסים, תרבות חזותית, גוף, מרחב ויצירת שיחים מדעיים, תרבותיים ואחרים.

כאמור אין כל ספק שהתפתחות ההיסטוריה התרבותית היא אחת ההתפתחויות המשמעותיות בתחום חקר ההיסטוריה בעשורים האחרונים אם לא המשמעותית ביותר. אולם בהקשר של מאמר זה עולה השאלה עד כמה הייתה לשואה ולהיסטוריה של השואה השפעה על התפתחות דרמטית זו אשר שינתה את פני הדיסציפלינה. תשובה על שאלה זו דורשת בדיקה מעמיקה שחורגת ממסגרת מאמר זה, אולם על פני הדברים נדמה שלשואה ולחקרה כמעט לא הייתה השפעה ישירה על התפתחות התחום של היסטוריה תרבותית, לפחות לא ברובד הגלוי. בחיבורים העוסקים בהתפתחותו של תחום זה²⁰ השואה והדי מלחמת העולם השנייה אינם מוצגים במובהק כרקע שמתוכו יש להסביר את צמיחתה של ההיסטוריה התרבותית.

ההסבר הרווח הוא שתחום זה צמח בראש ובראשונה מתוך דינמיקה פנימית של הדיסציפלינה ההיסטורית. יש המציינים שורה ארוכה של מסורות היסטוריוגרפיות (חלקן מלפני מלחמת העולם השנייה) שמתוכן בקעו זרמים מגוונים שמרכיבים את ההיסטוריוגרפיה התרבותית. בין היתר נזכרים אבי ורבורג ויוהאן הויזינחה בתור ראשוני התחום, וככלל, נדמה שהמגמות העיקריות המסמנות את התפתחותו הן צמיחת הפוסטמודרניזם לאחר המלחמה בכל הדיסציפלינות כמעט, הפופולריות הגוברת של גישות מרקסיסטיות והמסורת החזקה של אסכולת האנאל, שהלכה והתפתחה גם לאחר המלחמה (לדוגמה Chaney 1994; Poster 1997). פיטר ברק מזכיר את ההגירה הגדולה לארצות הברית ולבריטניה בשנות השלושים של אינטלקטואלים מרכז-אירופים, רבים מהם יהודים ולא מעט מהם מרקסיסטים, שפיתחו מגמות של פרוטו-היסטוריה תרבותית שהביאו עמם מאירופה. הגירה זו הייתה עתידה להשפיע בשנים שיבואו (Burke 2009, 14).

אחד התיאורים הביקורתיים של צמיחת ההיסטוריה התרבותית הוא זה של אפלי, האנט וג'ייקוב (Appleby et al. 1994, 217). חוקרים אלה רואים בהיסטוריה התרבותית את אחת התיאוריות הפוסטמודרניות שכוכבן דרך החל משנות השישים. על פי הגרסה הזו, ההיסטוריה התרבותית מבקשת לחשוף שורשים חברתיים של מניעים ופעולות בהיסטוריה האנושית, מתוך שהיא נשענת בעיקר על תיאוריות מתחומי האנתרופולוגיה והספרות. היסטוריונים תרבותיים

20 אני מבקש להודות למרק ולוביץ' שסייע לי בכתיבת סקירה קצרה ותמציתית זו על מקורותיה של ההיסטוריה התרבותית.

שדחו תפיסות פוזיטיביסטיות מצאו עניין מיוחד בגישתו של קליפורד גירץ ובתפיסתו את מושג התרבות. עקב כך, האג'נדה העיקרית של ההיסטוריונים התרבותיים הייתה כאמור בראש ובראשונה לפענח משמעות ולא למצוא חוקי סיבתיות, ומתוך כך הם פנו במידה רבה לתחום האנתרופולוגיה.

ג'ף איליי (Eley 2005) מסביר את המפנה אל ההיסטוריה התרבותית בכריטינה ובארצות הברית על רקע המבוי הסתום, כלשונו, שאליו נקלעה ההיסטוריה החברתית בסוף שנות השבעים, ושלמולו ההיסטוריה התרבותית נראתה קוסמת. הוא מציג כמה מהזוויות החדשות שהציעה ההיסטוריה התרבותית, כגון נקודת המבט של תיאוריות המגדר, הדיאלוג ההולך וגובר בין ההיסטוריה לאנתרופולוגיה, והפרספקטיבה שנוצרה בעקבות ההשפעה המרכזית של מישל פוקו בשנות השמונים, ובעיקר לקראת סופן, שכללה בעיקר הפניית זרקור אל מושגי הכוח והשיח, חקירה גנאלוגית של ההיסטוריה ופנייה אל מה ומי שנחשבים בהיסטוריה לשוליים ופריפריאליים. מבחינת הדיון שלנו, המשותף לכל התיאורים הללו של התפתחות ההיסטוריה התרבותית ולסקירות רבות אחרות הוא שהשואה נעדרת מהם לחלוטין. והמסקנה המתבקשת היא אפוא שמשבדקים את השינויים הגדולים שהתחוללו בדיסציפלינה של כתיבת ההיסטוריה בשלושים השנים האחרונות בעקבות "המפנה הלשוני" ו"המפנה התרבותי", מגלים שלפחות לכאורה, לשואה ולהיסטוריה של השואה היה תפקיד שולי מאוד בהתרחשותם, אם בכלל.²¹

עיון בקובץ המאמרים המעניין בעריכת גבריאלה שפיגל *Practicing History: New Directions in Historical Writings After the Linguistic Turn* (Spiegel 2005)²² ידגים בבירור את הפער בין הפנייה להיסטוריה תרבותית לבין הדיון התיאורטי שנוצר סביב השואה. בתקופה שבה ערכה את הספר לימדה שפיגל באוניברסיטת קליפורניה בלוס אנג'לס, האוניברסיטה שבה לימד גם שאול פרידלנדר באותה עת. כותרת הספר מעידה שהוא עוסק בדיוק בשאלה הנדונה במאמר זה – הוא כולל מאמרים שנכתבו משנות השבעים ועד שנות האלפיים הדנים בהתפתחות ההיסטוריה התרבותית. גם כאן אנו מגלים שפרידלנדר אינו מהכותבים בספר ולא זו בלבד אלא שאפילו במפתח העניינים הוא אינו מוזכר כלל. המילה שואה עצמה מופיעה פעם אחת בלבד בספר וגם זאת על דרך השלילה, במסגרת טענה שאת חידושו המרכזי של פוקו ביחס לגישה של אסכולת האנאל בדבר "מותו של המחבר" הוא לא פיתח מתוך דיון בשואה או בהירושימה אלא בהקשרים אחרים לחלוטין (שם, 65).

נרמא אפוא שלשינוי החשוב והמהפכני ביותר בדיסציפלינה ההיסטורית או לפחות אחד החשובים ביותר בתחום, לא היה לכאורה קשר לשואה, בוודאי לא לחקר השואה, ומעט מאוד לדיונים התיאורטיים וההיסטוריוגרפיים בנוגע אליה. יתרה מכך, ההיסטוריה התרבותית כמעט לא מצאה את דרכה אל תחום המחקר ההיסטורי של השואה, אשר כאמור נותר שמרני מאוד

²¹ לחידרתן המזערית של מגמות אלו אל תוך תחום ההיסטוריה של היהודים ראו מירון תשע"א.

²² כפי שנאמר בראשית מאמר זה, כשנתיים לאחר שראה אור ספר זה שבעריכתה, במאמרה משנת 2007 (Spiegel 2007), טענה שפיגל שהשואה היא הסיבה המרכזית לתפנית הפוסטמודרנית בכלל ולתמורות שהתחוללו בתחום ההיסטוריוגרפיה בפרט.

מבחינת המגוון המתודולוגי שבו הוא מתנהל (Stone 2009).²³ ולפיכך המסקנה המתבקשת היא שניתן לצייר, גם אם בקווים גסים, שני דיונים ערים בעלי אופי פוסטמודרני שהתנהלו בתחומי הדיסציפלינה של ההיסטוריה. האחד עסק בעיקר בשאלות אפיסטמולוגיות ואתיות הקשורות לסוגיית הייצוג והוא נסב בעיקר על נושאים הנוגעים לשואה.²⁴ הדיון השני לעומת זאת עסק בעיקר בשאלות של תהליכים חברתיים, פוליטיים ותרבותיים של ייצור משמעות והוא התנהל לכאורה בלא כל קשר לשואה ולחקרה. אולם ההבדל המשמעותי ביותר ביניהם הוא לדעתי, הפער בין התיאוריה לפרקטיקה. בעוד שהדיונים התיאורטיים בשאלות של ייצוג ואמת היסטורית הניבו מעט מאוד פרות מחקריות בתחום חקר ההיסטוריה של השואה או כל היסטוריה אחרת, הרי הדיונים התיאורטיים על ההיסטוריה התרבותית, אשר להם יש כפי שהראיתי מסורות ארוכות משל עצמם, יושמו בפרקטיקה ההיסטורית והניבו יכול עצום של מחקר מרתק – בתחילה בעיקר על תקופת הרנסנס והתקופה המודרנית המוקדמת, אולם לאחר מכן גם על תקופות אחרות ובזירות גאוגרפיות ותרבותיות רבות ושונות זו מזו.

עד כה ביקשתי להראות ששאלות תיאורטיות שצמחו מהשיח הפוסטמודרני ונדונו בהקשר של חקר השואה, כמעט לא חדרו, לפחות לא באופן ישיר וגלוי, אל הפרקטיקה של כתיבת ההיסטוריה בכלל ושל כתיבת ההיסטוריה של השואה בפרט. בה בעת, ביקשתי לטעון שהתחום העיקרי בתוך הדיסציפלינה ההיסטורית אשר אימץ, בצורות רבות ומגוונות, את תובנות המפנה הלשוני שאפשר לכלול תחת הכותרת המקיפה של פוסטמודרניות היה התחום הרחב של היסטוריה תרבותית. אך נדמה שתחום זה ברובו לא הושפע כמעט, לפחות לא באופן ישיר, מהשואה ומהדיון על אודותיה, וכמו כן גם כמעט לא השפיע על כתיבת ההיסטוריה של השואה. בחלק השני של המאמר אבקש לסייג את דבריי ולהצביע על חריג משמעותי לטענות אלה.

כוונתי למחקרו ההיסטורי רב ההשפעה של ההיסטוריון שאול פרידלנדר הנפרס בשני כרכי ספרו גרמניה הנאצית והיהודים (פרידלנדר 1997; 2009) ובייחוד בכרך השני שנות ההשמדה 1939–1945. במחקרו זה ביקש פרידלנדר להטמיע את התובנות התיאורטיות בנוגע לסוגיות הייצוג, תובנות שפיתח במשך שנים, אל תוך מעשה כתיבת ההיסטוריה. שינוי זה נוגע בראש ובראשונה למקומם של "העדים" ולמקומו של "קול הקורבנות" בכתיבת ההיסטוריה. כאן, כך אטען, ביקש פרידלנדר לחולל מהפכה אפיסטמית של ממש בפרקטיקה ההיסטורית עצמה. לאחר מכן, בחלק האחרון של המאמר, אבקש לתהות באופן ביקורתי על משמעותו של מהלך זה של פרידלנדר מן הפרספקטיבה של ההיסטוריה התרבותית וחקר התרבות.

²³ יש כמובן יוצאים מן הכלל, ראו בייחוד 2011 Michman; 2012; Confino 2005; Traverso 2003; Koonz 2003.

²⁴ מלבד ספרו של פרידלנדר, חלק ניכר מהדיון מתנהל בכתב העת *History and Theory*.

שאל פרידלנדר ו"קולו של הקורבן"

שנות ההשמדה: גרמניה הנאצית והיהודים 1939–1945 ראה אור בגרמנית ב־2006, באנגלית ב־2007 ובעברית ב־2009, והתקבל בהתלהבות שרק ספרי עיון מעטים מאוד זוכים לה.²⁵ בקונסנזוס חוצה יבשות, זהויות ואסכולות היסטוריוגרפיות, בעשרות רבות של סקירות ספרים, מאמרים ורשימות, בעיתונות הכתובה ובכתבי עת מדעיים, גמרו המבקרים את ההלל על הספר הזה. כמעט כולם ציינו בהערכה נרגשת את שילוב של "קולו של הקורבן" לתוך כתיבה שכינה אינטגרטיבית, כלומר כתיבה המשלבת אל תוך הסיפור ההיסטורי הכולל לא רק את נתוני הקוארדינטות השונות של מרחבי אירופה וההסלמה על ציר הזמן של מדינות הרדיפה וההשמדה, אלא גם מקורות יהודיים, בעיקר בני התקופה.

"Die Stimmen der Opfer", כלומר "קולותיהם של הקורבנות" — זו הייתה הכותרת שניתנה לשני מאמרי ביקורת שונים על הספר, בלי כל תיאום ביניהם. הראשון היה זה של אולריך הרברט ב"סודוויטשה צייטונג" (Herbert 2006) והשני היה מאמרו של דיטמר הנקה ב"פרנקפורטר אלגמיינה צייטונג". הנקה סיכם: "יצירת מופת של כתיבה היסטורית אשר ניחנת בעוצמת הדיוק וביכולת החדירה של יצירת אמנות" (Henke 2006). ואכן גם פרידלנדר עצמו הדגיש בכמה ראיונות שכוונתו הייתה לשלב את קולם של הקורבנות לתוך ההיסטוריה אשר נדמה ששכחה אותם. על השאלה שנשאל בריאיון ל"די צייט" ב־12 במרץ 2007, במה נבדל ספרו מספרים קודמים על השואה כדוגמת ספרו המונומנטלי של ראול הילברג, ענה פרידלנדר: "ניסיתי לכתוב היסטוריה כוללת של השואה שבה לא רק תבוא לידי ביטוי פרספקטיבה רחבה על כל אירופה אלא שקולותיהם של הקורבנות יישמעו ביתר עוצמה מששמעו עד כה" (Ullrich 2007).

ואכן ספרו הגדול על שני כרכיו מציג את התפתחות המדיניות הנאצית האנטי־יהודית באמצעות קולו הסמכותי והכל יודע של ההיסטוריון, אולם את הנרטיב ההיסטורי המקיף ורחב היריעה קוטעים וכמו מנקדים סיפורים או אפיזודות מהתנסויותיהם של הקורבנות אשר מוצגים בעיקר באמצעות קטעי יומן או מקורות אחרים בני הזמן. לתוך הנרטיב ההיסטורי המבאר, שתפקידו להסביר כיצד התרחשו האירועים, חודרים כל העת קולותיהם והתנסויותיהם האישיות ביותר, לעתים האינטימיות ממש, של הקורבנות. למעשה, הספר ממוסגר כיחידה נרטיבית על ידי קולותיהם וסיפור גורלותיהם של העדים/הקורבנות. הספר נפתח בסיפור קורות התצלום של דוד מופי, שהוסמך לתואר דוקטור לרפואה ב־18 בספטמבר 1942 באמסטרדם בעת הכיבוש הנאצי, ונשלח לאושוויץ זמן קצר לאחר מכן. הוא מסתיים בתיאור גורלם של כל אותם כותבים יהודים שקולותיהם שזורים לאורך הנרטיב ההיסטורי.

פרידלנדר עצמו הסביר בהקדמה את החלטתו להעניק מקום כה מרכזי לקולותיהם של הקורבנות בתוך הנרטיב ההיסטורי האינטגרטיבי שלו. לדבריו, שילובם הוא בראש ובראשונה

ניסיון לכתוב היסטוריה שתכיל את נקודת המבט של המחולל ושל הקורבן כאחד. הוא מסביר שקולות אלו דומים "להבזקי אור המאירים פרט זה או אחר בנוף: הן (הרשימות האישיות) מאשרות השערות; הן מזהירות אותנו מפני הכללות מעורפלות, יש שהן חוזרות בלבד על מה שכבר ידוע בכוח הבעה עז מאין כמוהו" (פרידלנדר 2009, 24–25). אולם בהמשך הוא מציין כי יש לקולות הללו תפקיד נוסף, תפקיד החותר כנגד מגמתו המבנית האינהרנטית של הנרטיב ההיסטורי — "תפקיד משבש", במילותיו של פרידלנדר:

קולו של היחיד שנשמע פתאום בתוך סיפור מאורעות היסטורי רגיל כמו הקולות שיובאו להלן מסוגל לחדור מבעד לפרשנויות שאין בהן פגם לכאורה, ולנקב את זיחות הדעת (הלא מכוונת) של הריחוק וה"אובייקטיביות" הלא-מדנית. תפקיד משבש שכזה אינו נחוץ כלל כשמדובר במחקר על מחירי החיטה [...] אבל הוא חשוב מאין כמוהו בהצגה ההיסטורית של ההשמדה ההמונית. [...] מטרתה של הידיעה ההיסטורית היא לביית את חוסר האמון ולהסבירו [domesticate disbelief] בספר הזה ביקשתי לכתוב מחקר היסטורי יסודי על השמדתם של יהודי אירופה בלי לחסל ולביית את הרגשת האי-אמון הראשונית (שם, 25).

אלון קונפינו הצביע על כך ששתי דרישות אלו של פרידלנדר עומדות במתח מתמיד. ככל שהנרטיב ההיסטורי משכנע יותר כך מצטמצמת תחושת האי-אמון (disbelief) והופכת להבנה, ולהפך (Confino 2009). במאמר זה אני מבקש להמשיך ולהתמקד בגורם זה של "אי-אמון" הכרוך בשילוב "קולו של הקורבן" בתוך הנרטיב ההיסטורי, שנראה לי מעניין ומסקרן מבחינה תיאורטית וקשור במיוחד לענייננו. ברצוני להתעכב מעט על המטפורה — הרווחת למדי יש לציין — שבה משתמש פרידלנדר ביחס למקורות היהודיים שבהם הוא עושה שימוש כה נרחב, המטפורה של הקולות. היא מרמזת שבעוד שלמרצחים יש היסטוריה וסיפור — אכזרי וקיצוני ככל שיהיה, לקורבנות יש למעשה רק קולות, קולות והתנסויות שמפוררים ומנקבים את הנרטיב. אולם בהיותם כאלה, המקורות היהודיים כמעט לגמרי נעדרים מסגרת סינתטית ואנליטית. הם פשוט שם — מנכיחים בתוך הנרטיב את ההתנסות הגולמית של היהודים שנקלעו למערבולת הקטסטרופה. הם לא נועדו לשחזר את חיי היהודים במלוא היקפם אלא בראש ובראשונה להותיר את הנרטיב כמעורר, למרות הכול, תחושת אי-אמון (שם). יתרה מכך, היהודים כאן הם אינדיבידואלים ולא חלק מקולקטיב לאומי. גישה זו שונה מאד מגישתן של אסכולות אחרות, כמו זו המזוהה עם ההיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה, ועל כך עמדתי בהרחבה בכמה מקומות אחרים (Goldberg 2009; 2012).

אך מה טיבו של מושג המפתח שבאמצעותו פרידלנדר מאפיין את תפקיד "הקול היהודי" בספרו — מושג האי-אמון? אני מבקש להציע שמושג זה של פרידלנדר קשור הדוקות למושג הרחב יותר של "יתר" או "עודפות" (excess), שגם הוא, כפי שנראה מיד, מושג מפתח אצל פרידלנדר. קולות הקורבנות אמורים להביא את אותה עודפות אל תוך הנרטיב ולגרום לאי-אמון אצל הקורא. מבחינה אונטולוגית נדמה שקולות הקורבנות נועדו לגלם את ההיבטים האקססיביים של האירוע, החורגים מעבר להסבר ההיסטורי הרציונלי. מבחינה אפיסטמולוגית

הם אמורים לשמר אצל הקורא את ההלם הראשוני של אי-אמון, הנגרם מאופיים האקססיבי של אותם קולות אשר מונע מהם להצטמצם לכדי משמעות מלאה ושלמה או להשתעבד לה. הם תמיד משאירים את הקורא פעור פה מאימה ומהפתעה. הדגש ששם פרידלנדר ב־"אי-אמון" קשור אפוא קשור הדוק למה שדומניק לה קפרה מכנה "קרבתו החלקית [של פרידלנדר] לפוסטמודרניזם" (לה קפרה 2006, 174), כיוון שהפוסטמודרניזם עסוק באופן אובססיבי בשאלות של ה"יתר". או במילים אחרות, התפקיד של "קול הקורבן" בעבור פרידלנדר הוא לארוג אל תוך הנרטיב ההיסטורי את התובנות התיאורטיות שפיתח בחיבורים רבים ברוח הדיון הפוסטמודרני ובמסגרת עולם המושגים שלו, שה"יתר"/"העודפות" הוא אחד המרכזיים בו. אכן, ברבים מחיבוריו פרידלנדר משייך עצמו במפורש למסגרת השיח הפוסטמודרני ולשיח הטראומה הקשור בו, ואף קושר עצמו לסוגיות תיאורטיות שעולות מתוך המפגש של שיח זה עם חקר השואה.²⁶ בחיבוריו הוא מבקש להתמודד עם הבעיות שצומחות מתוך השיח הפוסטמודרני בתוך מסגרת השיח הזה עצמו ומתוך התייחסות נרחבת להוגים פוסטמודרניים מרכזיים ובראש ובראשונה לז'ן פרנסואה ליוטר.²⁷ פרק ההקדמה של הספר *Probing the Limits of Representation* (Friedländer 1992b), ספר שהזכרתי כאן כמה פעמים, הוא הצהרת כוונות פרדיגמטית בהקשר זה.

בפרק זה פרידלנדר מסרטט את יחסו הכפול או אף הדו-ערכי כלפי התפיסה שהוא עצמו מאפיין כפוסטמודרנית. הוא מצטט מתוך הזדהות את המשל הידוע של ליוטר המדמה את השואה לרעידת אדמה הרסנית כל כך עד שהחריבה לא רק את תכנית הנוף אלא גם את מכשירי המדידה עצמם – דהיינו את השפה ואת אמצעי הייצוג הסמליים שנועדו לאפשר את מדידתה ואת ייצוגה של הקטסטרופה (Lyotard 1989, 56–57). לאחר מכן הוא מסכם את התזה המרכזית של ההקדמה ושל הבעיה המעסיקה את הספר כולו: "לפיכך מצד אחד, ייתכן מאוד שקטגוריות ההמשגה והייצוג המסורתיות שלנו אינן יכולות להיות מספקות, שפתנו עצמה בעייתית. מצד שני, למול האירועים האלו, אנחנו חשים צורך בסיפור יציב כלשהו" (Friedländer 1992b, 5).

פרידלנדר מזדהה אפוא מאוד עם הדיון הפוסטמודרני על הפער שנפער בין "המילים" לבין "הדברים" ובין השפה למציאות, פער אשר בא לידי ביטוי מובהק בקושי לייצג את ההיבט האקססיבי של השואה, ההחומק מאמצעי הייצוג. ואולם, בה בעת הוא חרד מפני הרלטביזם הקיצוני שמביא עמו שיח זה במיוחד בנוסח התפיסה הנרטיבית של היידן וייט, וחרדה זו מעוררת את הצורך בסיפור יציב ומוצק. משום כך הוא מסכם את ההקדמה במילים אלה: ודאי היה גלוי לעין, לאורך ההקדמה הזו, שעל אף החשיבות שניתן ליחס לניסיונות הפוסטמודרניים להתעמת עם מה שחומק [מן הייצוג], לפחות בחלקו [...] היחס האמביוולנטי של הפוסטמודרניזם

²⁶ ראו לדוגמה את ספרו *Memory, History and the Extermination of the Jews of Europe* (Friedländer 1993), בעיקר הפרק השישי ובמידה מסוימת גם הפרק השביעי.

²⁷ מעניין שגם ז'ק דרידה השתתף בכנס שערך פרידלנדר ב־1990 ושהיה הבסיס לספר *Probing the Limits of Representation* (Friedländer 1992a), אך הוא לא פרסם פרק משלו בספר.

ל"מציאות" ול"אמת" – כלומר, הרלטיביזם היסודי של הפוסטמודרניזם – נתקל בקשיים משמעותיים כאשר הוא מתמודד עם כל שיח על נאציזם או על השואה (שם, 20).

מבחינה מסוימת, פרידלנדר מבקש אפוא לאכול את העוגה הפוסטמודרנית ולהשאירה שלמה. הוא מאמץ את עולם המושגים המאפשר לרון בסוגיית היתר של האירוע, המונעת את סיגורו לכלל הבנה שלמה ומלאה, אך מסתייג מאוד מכל רלטיביזציה של השואה הצומחת מתוך אותו עולם מושגים עצמו.²⁸ הוא מאמץ בחום את מושגי העודפות והיתר אך מסרב לאמץ את ההיבטים הרלטיביסטיים המטרידים שאותה עודפות מייצרת מיניה וביה, שהרי מטבעה היא מותירה מרווח פרשנות רחב מאוד, אולי איך-סופי, חסר יציבות ומפתיע.

ואכן היתר והעודפות מופיעים תדיר אצל פרידלנדר בבחינת מאפיינים של השואה כאירוע היסטורי המכונה על ידיו "an event at the limits", אירוע קצה (Friedländer 1992b, 3). באותה הקדמה הוא כותב: "השואה נושאת יתר [excess], והיתר הזה אינו יכול להיות מוגדר אלא באמצעות הצהרה כללית על אודות משהו שחייבת להיות אפשרות לנסח אותו [אך] שבה בעת עדיין לא ניתן לנסחו" (שם, 19–20; הדגשה שלי).

לפעמים, ובהקשרים מגוונים, פרידלנדר משתמש במונחים משיקים אחרים כמו Rausch (מונח קשה לתרגום, שמשמעותו מעין שיכרון חושים אופורי ואקססיבי) של הנאצים, שנמצא מחוץ לגדר ההיגיון ומשום כך גם מעבר לכוחו המבאר של ההיסטוריון (Friedländer 1989).²⁹ להדגשה זו של ממדי העודפות של האירוע יש גם משמעות אתית-פוליטית שכן הם מונעים את הסיגור המוחלט (totalizing closure), שהוא – לפי פרידלנדר, בעקבות ליטור – הבסיס למחשבה הפשיסטית ולמפעל הפשיסטי (Friedländer 1992b, 5). העודפות על גילוייה השונים נמצאת אפוא בתשתית תפיסתו ההיסטורית של פרידלנדר בסוגיית השואה. ובתוך הנרטיב ההיסטורי שכתב, היתר מתגלם, כך נדמה, בקולות הקורבנות ובעדויותיהם המשובצים בו.

שיקולים תיאורטיים אלו, המתנגדים למעשה לסמכות וללינאריות של הנרטיב הסגור עיצבו בראשית שנות התשעים את עמדתו הנוטה לכיוונים פוסטמודרניים של פרידלנדר בנוגע לצורות השיח ולצורות הספרותיות המתאימות לייצוג השואה במסגרת הכתיבה ההיסטורית. וכך הוא כותב:

קולו של הפרשן צריך להישמע בבהירות. על הפרשנות להפריע להתקדמות הליניארית השוטפת של הנרטיב, להציג פרשנויות חלופיות, להציב סימני שאלה לצד המסקנה החלקית, לעמוד בפני הצורך בסיגור. לנוכח הדרישה לצורה כלשהי של רצף נרטיבי בכתיבת ההיסטוריה, הפרשנות יכולה להשתמש בנקודות מבט שונות ככל שתחפוץ, בכדי לבקע או לשבור שבירות חוזרות את הרצף, בהציגה עבר טראומתי (Friedländer 1992c, 261; הקטע מצוטט גם אצל Stone 2003, 162).

²⁸ לדיון מורחב על עמדתו של פרידלנדר בתוך מסגרת השיח הפוסטמודרני ראו Eaglestone 2004, 173–193.
²⁹ לביקורת חריפה על עמדה היסטוריוגרפית זו ראו Clendinnen 1999.

זו הייתה מעין הכרזה פרוגרמטית או מעין הצהרת כוונות תיאורטית על כתיבה נרטיבית בעלת אופי בחטיני; הצעה לשבר את נקודת המבט של המספר ההיסטוריון הכל יודע, כדי ליצור נרטיב היסטוריוגרפי שיתאים לעבר כה טראומתי, החומק מאחזותו המלאה של הנרטיב הקוהרנטי. ואולם, הנה טענתו חדת ההבחנה של דן סטון על גרמניה הנאצית והיהודים 1933 – 1939, הכרך הראשון מבין שני כרכי המגנום אופוס של פרידלנדר:

הספר, אם בוחנים אותו לעומת המשימה שלכאורה הציב לעצמו פרידלנדר בתחילת שנות התשעים, מתגלה באופן מפתיע כשמרני למדי. [...] אם התנאים או הקווים המנחים שהציב היו שבירת הנרטיב הלינארי, ההפרעה לקולו של ההיסטוריון, והתנגדות לפרשנות טלאולוגית, הרי ספרו של פרידלנדר אינו מצליח למלא את הדרישות שלו עצמו (Stone 2003, 164).

אם כן, פרידלנדר התכוון ליצור נרטיב מערער ולא יציב שבכוחו לערב את הקורא ולגרורם לו "טלטלה אמפטית" (empathic unsettlement) – מונח שטבע דומיניק לה קפרה (2006, 75–114), ופירושו מעין דיסאוריינטציה מבוקרת שאדם חש בעקבות הזדהות מוגבלת עם ההיבט הטראומתי של האירוע. ואולם תחת זאת, הכרך הראשון הציג נרטיב היסטורי קונוונציונלי למדי בעל סגנון "מרגיע" במובן זה שהוא נוח מאוד ונעים לקריאה, סגנון שאינו מערב את הקורא בהיבטים האקססיביים של השואה במידה שתערער אותו או תטלטל אותו מן היסוד.

נדמה שאותה בעייתיות שסטון מצביע עליה מופיעה גם לגבי מושג האי-אמון שפרידלנדר הדגיש מאוד בכרך השני, ושהתגלם ב"קולות הקורבנות". קולות אלה משובצים בתוך הנרטיב ההיסטורי על מנת לייצר את אותו אי-אמון אקססיבי החורג מעבר לביאור ההיסטורי המסביר-כול של האירועים. שילובו של אותו "קול" אקססיבי מסמן לכאורה שינוי אפיסטמי ואתי יסודי בכתיבה ההיסטורית. כעת הכתיבה ההיסטורית מבקשת להוליך את הקורא אל מעבר לה ולכלול בתוכה גם את קולותיהם המיוסרים של הקורבנות אשר ברגיל אינם נשמעים בתוכה. היא מבקשת לספר סיפור היסטורי ובה בעת להכיל את אותו "יתר" של האירוע שכמו נמצא מעבר לטקסט המייצג אותו. קול אשר אינו מסייע בהבנת התרחשותם של האירועים אלא, בגלל האקססיביות שלו, מטיל ספק יסודי במלאות של כל הסבר היסטורי שלהם ובכך גם חושף את מוגבלותו. נדמה אפוא, ששילוב קולו של "העד הקורבן" נועד להיות יישום של המהפכה הפוסטמודרנית בתוך הפרקטיקה של כתיבת ההיסטוריה, באופן שצמח מתוך הדיון בשואה עצמה כאירוע טראומתי קיצוני, ועל כן הוא מתאים לדיון זה.³⁰ אולם האומנם אלה הם פני הדברים? האם שילוב קולו של העד הקורבן אכן יכול לחולל מהפכה אפיסטמית בכתיבה ההיסטורית ברוח הפוסטמודרניזם וברוח מושגי הטראומה שכה מרכזיים בו? כדי לענות על

³⁰ לדעת אלון קונפינו, דומה שפרידלנדר רואה את תקפותה של סוג מהפכני לכאורה זה של כתיבה היסטורית רק ביחס לשואה, אולם לטענתו של קונפינו אפשר להרחיבה לאירועי קיצון אחרים ואף לכתיבת היסטוריה בכלל. הוא מזהה את החידוש הגדול של פרידלנדר בהחדרת "תחושות היסטוריות" (Historical sensations) אל תוך הנרטיב באמצעות קולו של הקורבן (Confino 2012, פרק שלישי).

שאלה זו אני מבקש לסטות מן הדיון בפרידלנדר ולדון בקצרה בהתפתחות מעמדו של העד הקורבן בכתיבה ההיסטורית ובתרבות בכלל.

עידן העד

בשלושת העשורים האחרונים הפך העד לדמות תרבותית ופוליטית מרכזית בעולם המערבי. בתוך הקשר זה, העד בהא הידיעה, העד הפרדיגמטי, נתפס פעמים רבות כעד השואה דהיינו קורבן השואה, היהודי בעיקר, המספר את זוועותיה בגוף ראשון בזמן האירועים או לאחריהם. אמנם, לתופעה זו של צמיחת העד כדמות מפתח תרבותית יש שורשים היסטוריים ותיאורטיים עמוקים,³¹ והפרקטיקה הפופולרית של מסירת עדות אותנטית על הקטסטרופה מפי קורבנותיה החלה כבר בזמן מלחמת העולם הראשונה עם פרסום זיכרונותיהם של הלוחמים. אולם כיום מושגי העד והעדויות נקשרים יותר מכול עם העדות על אודות השואה. משפט אייכמן, הסרט שואה של קלוד לנצמן (צרפת, 1985), הפרויקטים לאיסוף עדויות הניצולים של ארכיון פורטנוף, של סטיבן שפילברג, של יד ושם וגם של כמה מוסדות אחרים — כל אלה הפכו את הזיקה הזו לזהות כמעט. זיכרון השואה נקשר למושג העדות וכן להפך באופן ישיר כל כך עד שרבים מבטאים את החרדה שעם מותם של העדים יאבד גם הזיכרון.³² כדי כך הדברים מגיעים שרבים ממוזיאוני השואה הפופולריים ביותר מתבססים בשנים האחרונות בראש ובראשונה על עדויות ועל סיפורים אישיים של הקורבנות ושל הניצולים — כך במוזיאון יד ושם, כך באנדרטה לזכר השואה בברלין, כך במוזיאון שנפתח לאחרונה בשטח מחנה הריכוז ברגן בלזן וכך בעוד אתרי הנצחה רבים מאוד.

התמה של העדות היא אחת הזירות הפוריות ביותר של השיח התיאורטי הפוסטמודרני. סרטו האמור של לנצמן שואה, ספרם רב ההשפעה של שושנה פלמן ודורי לאוב עדות, חלק ניכר מכתביו של הפילוסוף האיטלקי ג'ורג'יו אגמבן³³ וכן דיוניהם הנרחבים של הפילוסופים ז'ן פרנסואה ליוטר, ז'ק דרידה ועמנואל לוינס³⁴ בסוגיית העדות — כולם בהקשר של השואה — הם הדוגמאות הידועות ורבות ההשפעה ביותר. הוגים אלה זיהו את הפרדוקסים שבמעשה עדותו של הקורבן, פרדוקסים שהפכו אותה בעבורם לסמל של המצב הפוסטמודרני, שהוא בה בעת הכרחי ובלתי אפשרי, מעין אבטיפוס לאפורה ולפרדוקס שהפוסטמודרניזם והדה־קונסטרוקציה העמידו במרכזם. באופן זה הדיון הפוסטמודרני מכריז על הרדיקליות של העדות והופך אותה לאתגר אתי. העד צריך להעיד על מה שנמצא מעבר למילים ומעבר למוסכמות רטוריות, לתבניות סמליות ולדפוסים קוגניטיביים ומשום כך פוער לקונה יסודית

31 ראו גבעוני 2008; Frisch 2004; Winter 2006, 238–274.

32 ראו למשל את דבריו של יו"ר הנהלת יד ושם אבנר שלו באתר האינטרנט של יד ושם, www1.yadvashem.org/yv/he/about/chair (אוחזר ב־11.1.2012).

33 אגמבן 2007; Agamben 1998, וראו פלמן ולאוב 2008.

34 ראו דיון בחיבורים אלה בהקשרים של העדות והפוסטמודרנה במאמרה של רונית פלג בגיליון זה וכן פלג 2006; גבעוני 2008; Eagleton 2004.

בו עצמו ובעדותו, מעין חלל או היעדר הפורם את ישותו של ה"אני" ואת רציפותו. העד מבקש להעיד על מה שהוא עצמו אינו יכול להכיר לגמרי ומשום כך כה רודף אותו, ומותיר את קהל המאזינים פעורי פה בתדהמת זוועה. גם כשנאמרות בה מילים רבות, השתיקה היא לב לבה של העדות, ובאופן פרדוקסלי היא מכוננת אותה ופורמת אותה בעת ובעונה אחת. האתגר האתי המוטל על המאזינים הוא לאפשר לעד באופן אמפטי לספר את עדותו. בהאזינם לו, ובהכירם בחוסר האפשרות של עדותו ובעוול האין-סופי שנעשה לו, הם מאפשרים לו לכוונן את עצמו מחדש כסובייקט — גם אם חלקי ושסוע. משום כך, מסכם אגמבן, "להיות סובייקט ולהעיד הם בניתוח אחרון אותו דבר עצמו" (אגמבן 2007, 158). בטקסטים הפוסטמודרניים העד זוכה פעמים רבות למעמד של מעין דמות מופת, זה שבא מן האין ומגלם דבר מה איום ונורא שנמצא מעבר לתחום הייצוגים הסמליים והלשוניים. בתור שכזה העד מכונן את האתיקה של העדות, שהיא למעשה האתיקה של הסובייקטיביות עצמה.³⁵ חשוב להדגיש בהקשר זה שמעמדו של העד אינו נגזר מהיותו גורם משפטי מדווח, דהיינו צד שלישי בלתי מעורב המספר על ההתרחשויות באופן אובייקטיבי אלא בדיוק להפך, מעמדו נגזר מהיותו חלק מההתרחשויות וקורבן שלהן, ובהיותו כזה הוא עוטה הילה דתית כמעט.

נוסף על תחומן של התיאוריה והפילוסופיה הפוסטמודרניות, חדרה תמת העדות גם לתחום ההיסטוריה בכלל ולתחום ההיסטוריה של השואה בפרט, אך מהלך זה היה קשה, מפותל ורב-ערוצים הרבה יותר. זאת ועוד, במקרה זה הוויכוח על תקפותה של העדות כמקור היסטורי נסב דווקא סביב העד המדווח, אשר לכאורה נושא ידע אינפורמטיבי.

ההיסטוריה הפוליטית והחברתית מעדיפה בדרך כלל את הטקסט הכתוב ובוודאי את המסמך הרשמי, ולא את העדות שבעל פה. הטקסט הכתוב נתפס כייצוג נאמן יותר של המציאות החוץ-טקסטואלית ומשום כך ההיסטוריונים רואים בו אמצעי אמין יותר לביצוע משימתם המקצועית, כפי שרבים מהם תופסים אותה — שחזור מדויק ככל האפשר של אותה מציאות ושל הכוחות שפעלו בה. אולם יש מקרים שבהם ההיסטוריונים מחזיקים בדיהם רק עדות סובייקטיבית אחת על אירועים והתרחשויות רבי משמעות, ולעתים עדות כזו מהווה מפתח לעולמות תודעה שאחרת היו חסומים בפניהם. ההיסטוריון האיטלקי קרלו גינצבורג טען שבמקרים כאלה יש להשתדל לעשות שימוש היסטורי אחראי ואתי בעדות. כאשר יש בידי ההיסטוריון רק פיסת עדות אחת יש לעשות כל מאמץ להופכה להיסטוריה גם אם אותה היסטוריה לא תוכל להיות מוכחת באופן חד-משמעי ועל סמך חומרת הראיות שהיה דורש שופט למשל, או אפילו ההיסטוריון הפוזיטיביסט המסורתי. לפי גינצבורג, גם העד האחד, על כל מגבלותיו ולעתים דווקא בגלל ייחודו, יכול בסופו של דבר להיות מקור רב חשיבות עבור ההיסטוריון ועבור התודעה ההיסטורית. את תפיסתו פיתח גינצבורג בסדרה של מחקרים וחיבורים פרוגרמטיים.³⁶ את מרבית פיתוחיו המתודולוגיים והתיאורטיים בנושא זה לא עשה גינצבורג בתחום חקר השואה אלא דווקא בתחום חקר התקופה של מוצאי ימי הביניים ותחילת העת החדשה.

35 לסיכום ביקורתי של תפיסה זו של העדות ראו גבעוני 2008 (בעיקר הפרק הראשון); גולדברג 2009.

36 גינצבורג 2002; 2008; 1992; 1991; Ginsburg.

מעמד דומיננטי אף יותר קיבל העד בתחום השנוי במחלוקת שכונה היסטוריה שבעל פה (oral history). ההיסטוריה שבעל פה הייתה אחד הערוצים המרכזיים שבהם עשה העד את דרכו לתוך הדיסציפלינה ההיסטורית. בהיסטוריה שבעל פה עבודת ההיסטוריון נעשית באמצעות ראיונות מתועדים ובדרך כלל יזומים עם מגוון רחב של עדים הקשורים להתרחשות היסטורית כלשהי, ובכלל זה גם עם אנשים פשוטים שברגיל נמצאים בשולי שוליה של ההיסטוריה, ומשום כך אינם מתועדים ואינם מתעדים את עצמם בכתב. תחום נוסף הקשור בהתפתחות זו הוא תחום "סיפורי החיים" במדעי החברה, אשר התפתח בדיוק באותה תקופה דהיינו בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת.³⁷ בספרה עידן העד אנט ויוורקה טוענת שההיסטוריה שבעל פה לא נולדה בעקבות השואה דווקא ובוודאי לא אך ורק בעקבותיה (Wieviorka 2006, 96–97). לדבריה, הייתה זו תוצאה של שינוי האקלים התרבותי והפוליטי בעולם המערבי כולו, בין השאר בעקבות מרידות הסטודנטים של 1968 ועליית קרנו של שיח הזכויות שהציב את האינדיבידואל במרכז. תחום סיפורי החיים וההיסטוריה שבעל פה היו דרכים לאמץ ערכים אלו של שיח הזכויות אל תוך מדעי הרוח והחברה. במילותיה של ויוורקה: "שנות השבעים וראשית שנות השמונים היו ערות לטירוף יוצא דופן של איסוף 'סיפורי חיים' אתנולוגיים — של הדייג בברטון, של המורה שיצאה לגמלאות וכדומה. במובן מסוים הייתה זו דמוקרטיזציה של השחקנים ההיסטוריים, ניסיון לתת קול למודרים, לחסרי החשיבות ולחסרי הקול" (שם, 97). ויוורקה מוסיפה ומציינת שבמקרים רבים היווה מהלך זה גם אקט פוליטי.

שינויים אלו באקלים התרבותי באו לידי ביטוי גם בפסיכולוגיזציה והולכת וגוברת של השיח הציבורי ושל מרחבי החיים בכלל (אילו 2008). הרדיו והטלוויזיה וכן גם שאר אמצעי התקשורת הפופולריים הרבו להתעניין בסיפורו של היחיד, וככל שהיה טראומתי יותר כך עורר עניין רב יותר. סוג חדש של תוכניות וסגנונות כתיבה בעלי אופי אינטימי במיוחד התפתח באמצעי התקשורת (תוכנית הטלוויזיה של אופרה וינפרי, הפופולרית במידה חסרת תקדים, הביאה סוגה זו לשיא שכלולה; Illouz 2003). סיכמה את השינוי הזה ויוורקה: "האינדיבידואל הוצב אפוא בלב לבו של החברה ובאופן רטרואקטיבי גם בלבה של ההיסטוריה" (Wieviorka 2006, 97). תנאים תרבותיים משתנים אלו תרמו אפוא גם להתפתחותו של תחום ההיסטוריה שבעל פה, ללא קשר ישיר לחדירתו הגוברת והולכת של זיכרון השואה לתודעה המערבית. עבודתו של אלסנדרו פורטלי, אחד החוקרים הבולטים בתחום ההיסטוריה שבעל פה וממבססיו, יכולה להיות דוגמה לכך. ספריו הראשונים משנות התשעים, שבהם פיתח את המתודולוגיה הבסיסית של התחום (למשל 1997; Portelli 1990) לא עסקו בשואה. רק ספרו האחרון הפקודה בוצעה: היסטוריה, זיכרון ומשמעותו של טבח שביצעו הנאצים ברומא (Portelli 2007), שהוא אולי הידוע והבשל ביותר, עוסק בתקופת הנאצים אם כי לא בשואה ממש. הספר עוסק בטבח של כ-400 אזרחים איטלקים ברומא (חלקם יהודים אך רובם לא)

37 על כך ראו לדוגמה Polkinghorne 1988. וכן סדרת החוברות Liebllich and Josselson) *The Narrative Study of Lives* (1993–1999).

ב-1944, שהיה פעולת נקם על הרג חיילים גרמנים בידי פרטיזנים איטלקים. פורטלי בוחן את המגוון הרב של גרסאות סיפור הטבח, שמסופרות מפי האיטלקים מאז התרחשותו, ובודק כיצד הפך הפך לאירוע סמלי ומכונן של הדמוקרטיה האיטלקית שלאחר מלחמת העולם השנייה. צמיחתו של "עד השואה" כגיבור תרבות מרכזי הראוי לחקירה קשורה אפוא לשינויים תרבותיים ופוליטיים נוספים בקשרי סיבה ומסובב מורכבים ביותר. הללו השפיעו והושפעו אהרדי במגוון דרכים, אשר בסופו של דבר הפכו את עד השואה לדמות העד הפרדיגמטית מכולן.

המעניין הוא שאל תחום ההיסטוריה של השואה עשה העד את דרכו מאוחר מאוד. במלאכת שחזור תהליך התפתחותה של מדיניות רדיפת היהודים והשמדתם העדיפו כותבי ההיסטוריה בראש ובראשונה את המסמכים הנאציים הרשמיים. עדויות מאוחרות של הקורבנות נדחו בטענה שהן בעייתיות במקרה הטוב ושקריות או אף סנטימנטליות במקרה הגרוע. ראש וראשון למתנגדי השימוש בעדויות היה ראול הילברג, מחשובי ההיסטוריונים של השואה שנחשב בעיני רבים למכונן התחום, והוא התמיד בהתנגדותו זו כל ימי חייו. משום כך, קולו של הקורבן לא נשמע בהיסטוריה של השואה, אף על פי שהיא התפתחה באופן יוצא דופן, בעיקר בגרמניה, וסיפרה בדיוק גובר והולך כיצד נרצח העם היהודי באירופה. הקורבן נותר אובייקט חסר דמות וחסר קול בהיסטוריה זו.³⁸ הופעתו הדרמטית של עד השואה כדמות משמעותית במרחב הציבורי, במידה רבה בעקבות משפט אייכמן, לא פילסה אפוא את דרכה באופן מידי גם בתחום ההיסטוריה.

מגמה זו החלה להשתנות בשנות התשעים. "קולו של הקורבן" חדר יותר ויותר לכתבת ההיסטוריה של השואה ושל הפתרון הסופי, ואף מקומן של עדויות מאוחרות השתנה מן הקצה אל הקצה. תפקיד מרכזי בשינוי זה היה להיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה אשר נאבקה במשך עשורים על מנת למלא את החובה שראתה לעצמה להציג את נקודת המבט של הקורבן בהיסטוריה והסתמכה על כתיבתם של היהודים ועל מסמכים יהודיים מהתקופה. אולם אפילו היסטוריוגרפיה זו, אשר ביקשה לשחזר את חייהם הפנימיים של הקהילות והמוסדות היהודיים בתקופת השואה (מכמן 1998; כהן 2010), העדיפה מסמכים כתובים בני התקופה על פני עדויות מאוחרות בכתב ובעל פה של הניצולים. אם כן, גם בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה, עדותם המאוחרת של העדים, אם בעל פה ואם בכתב, נחשבה במשך שנים לעדות שקשה להתבסס עליה.

אולם יחס חשדני זה כלפי העדויות המאוחרות משתנה והולך, והשינוי ניכר בפרט בספרו האחרון של אחד מחשובי ההיסטוריונים של התקופה ומי שרואה עצמו כתלמידו של הילברג, כריסטופר בראונינג (Browning 2010). בספרו זה בראונינג משחזר את פעולתו של מחנה העבודה סטרכוביץ' כמעט אך ורק באמצעות 292 עדויות ניצולים שנגבו משנת 1945 ועד שנת 2008. במבוא לספר הוא מסביר שלעתים דווקא עדויות מאוחרות אמינות יותר מעדויות מוקדמות, ויכולות להכיל פרטים חדשים ומשמעותיים, למשל פרטים שהעד התבייש לספר

38 ראו לדוגמה את דברי הביקורת של עומר ברטוב (Bartov 2007, xi-xii) וראו גם Gutman 2002.

בשנים הראשונות לאחר השואה. בדרך דומה צועד זה שנים גם ההיסטוריון הישראלי יהודה באואר³⁹ והיסטוריונים ישראלים אחרים, והמגמה נעשית מקובלת יותר ויתר בחקר התקופה. על רקע כל הנאמר נשוב עתה למעמדו של העד בספרו של פרידלנדר. כאמור, תפקידו העיקרי של העד בספרו אינו לשמש מקור היסטורי המבאר את התפתחות הפתרון הסופי בהיותו הנשא של ה"אי-אמון", כעודפות של האירוע הטראומתי והרדיקלי בתוך הנרטיב, העד משמש בתפקיד אפיסטמולוגי יותר ולא רק בתור עד מדויק, דהיינו עוד סוג של מקור היסטורי. העד אצל פרידלנדר הוא דמות הקשורה בטבורה אל האין. כפי שהראיתי, להתגלמות זו של ה"אי-אמון", הפורם כל סיגור היסטורי, בקולו של הקורבן, יש השלכות אתיות ואפיסטמולוגיות חריפות. כדי לברוק את תקפותם של ההיבטים האתיים והאפיסטמולוגיים הללו, דהיינו כדי לברוק עד כמה קולו של הקורבן אכן מגלם את אותה עודפות טראומתית, אני מבקש להזכיר כאן דיון אחר, מקביל לדיון זה, שעסק בסוגיות דומות מאוד אך בהקשר אחר, שאינו בלתי רלוונטי לענייננו. במאמרה של שושנה פלמן על משפט אייכמן (Felman 2001) היא מלמדת זכות על גדעון האוזנר כנגד ביקורתה החריפה של חנה ארנדט. פלמן מצדיקה את החלטתו של האוזנר לנהל את המשפט בראש ובראשונה על בסיס עדותם של הקורבנות שניצלו ולא רק על סמך מסמכים רשמיים כפי שנעשה למשל במשפטי נירנברג.⁴⁰ וכך היא טוענת:

ההיסטוריה, מטבעה, משתיקה את הקורבן. המציאות של השפלה ושל סבל — העוברות המרכיבות את חוויית הקורבנות וההתעללות — היא מציאות בלתי מושגת בעבור ההיסטוריה (שם, 229).
 אך משפט אייכמן, כך אטען, שואף להרחיב את המרחב הפתוח לדיון מוסרי שמסתמך על החוק. המשפט מראה כי טבען חסר התקדים של המכות שהונחתו על הקורבנות אינו יכול להיות מתואר בפשטות, בשפה שכבר קיימת עבורנו. [...] המשפט נאבק כדי ליצור חלל חדש, שפה שעדיין אינה קיימת. השפה המשפטית החדשה הזו והמרחב החדש שבו הרציונליות המערבית ככזו מתיקה את האופק שלה ומרחיבה את גבולותיה, נוצרים כאן, אולי בפעם הראשונה בהיסטוריה, באמצעות סיפור הקורבנות המובא בגוף ראשון (שם, 225).⁴¹

ניתן אפוא לטעון בעקבות דבריה של פלמן שבדומה להאוזנר כך גם פרידלנדר מרחיב את הנורמות האוניברסליות של האובייקטיביות של ההיסטוריוגרפיה, כדי להרחיב את חוקי הדיסציפלינה עצמה כך שתאפשר לקולו האקססיבי של הקורבן להישמע מבלי להשתיק או להעלים את עצם טבעו "העודף" ומבלי "לביית" אותו. במילים אחרות, ניתן לטעון שקולו של הקורבן כפי שהוא מתפקד בתוך ספרו של פרידלנדר אכן מחולל מהפכה אפיסטמית ואתית בתוך הדיסציפלינה ההיסטורית.

39 ראו למשל את ספרו האחרון, Bauer 2009.

40 וראו את מאמריה של ליאורה בילסקי בעניין זה, המסרטטים בהרחבה את הנתבי התיאורטי שבו פסעה גם פלמן (בילסקי 2007; Bilsky 2004). במאמר מ-2004 היא מנתחת לעומקה את עמדתה הפילוסופית המשפטית של חנה ארנדט, בין השאר מתוך הדגשת הפער בין תפיסותיה לבין אלו של האוזנר. ראו בעיקר לעניין העדים, Bilsky 2004, 105–113, 250–252.

41 לביקורת נוקבת על תפיסותיה של פלמן בסוגיות של טראומה ועודפות (excess) ראו LaCapra 1998, 95–138.

אולם האם אכן זהו המצב? האם פרידלנדר השיג בשדה ההיסטוריוגרפיה את מה שהשיג האונזר, אליבא דפלמן, בתחום המשפט? ייתכן שכן. עם זאת, יש עוד כמה שיקולים שיש לשקול על רקע האמור לעיל. שכן, 47 שנים מפרידות בין שני האירועים הללו – בין משפט אייכמן לספרו של פרידלנדר. 47 שנים שבהן, כפי שהראתי בהרחבה, השתנה המעמד של העדים ושל הסיפורים שסיפרו בעדויותיהם מן הקצה אל הקצה. לכן, מה שהיה יכול להיחשב פריצת גבולות נוקשים בשנות השישים לא בהכרח פועל באופן זהה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת. שהרי אנו נמצאים כיום ב"עידן העד" (כשם ספרה של ויוורקה; Wiewiorka 2006), שבו, כפי שראינו, כל אירוע היסטורי או חדשותי מועבר לציבור בתיווך קולו של העד, בין שהוא עד ראייה ובין שחוזה את האירוע על בשרו. התופעה התרבותית הזו ניכרת בכל מקום, כפי שזוהה עתה ציינתי, מתוכניתה הפופולרית של אופרה וינפרי, דרך האופן שבו אירועי טרור מדווחים ונסקרים בתקשורת ועד סרטים תיעודיים ומוזיאונים העוסקים בשואה על פני כל הגלובוס. במילותיה של ויוורקה, "האינדיבידואל והאינדיבידואל לבדו הפך להיות המגלם הפומבי של ההיסטוריה" (שם, 97).

נדמה שבעקבות התפתחות תרבותית זו איבד קולם של הקורבנות ושל העדים את הכוח האתי והאפיסטמולוגי הרדיקלי שלו, ושקולות העדים איבדו מכוחם לשאת בתוכם את היתר של ההיסטוריה, שכה חשוב לפרידלנדר לשמרו. משום כך הם גם אינם יכולים עוד לשמר את תחושת האי-אמון. בתוך תרבות שמכורה לאקססיביות ולאירועי קצה, קולות העדים והקורבנות מהווים את הגילום הצפוי ביותר לאקססיבי ומייצרים מיניה וביה את תחושת האי-אמון הקונוונציונלית, השגרתית והמקובלת ביותר. נדמה בעיניי שהאקססיבי והאי-אמון הפכו לטופוס תרבותי שגרתני כל כך עד שבמידה רבה, בתרבות שבה אנו חיים, קולותיהם של הקורבנות איבדו את מעמדם האתי, האפיסטמולוגי והאוטולוגי המהפכני. הם הפכו למעשה לאמצעים אסתטיים והם פועלים, כך נדמה, על פי עקרון העונג כדי לספק לנו, צרכנים של דימויי שואה, את הדימוי הצפוי והרגיל ביותר של מה שחורג "מעבר לכל דמיון" ואשר משום כך עלול לייצר בסופו של דבר דווקא מעין עונג מלנכולי. בשנות השישים הצליח קולו של הקורבן ליצור את האפקט שהפורמליסטים דרשו מהספרות – הזרה ודה-אוטומטיזציה (Shklovsky 1988, 16–30). אם שקלובסקי ביקש מהשירה להשיב לאבן את אבניתה (שם), הנה קולו של הקורבן בשנות השישים השיב לזוועות את זוועותיו. ואולם, בתרבות בת זמננו קולות אלו עלולים לחולל בדיוק את האפקט ההפוך. שכן אנו חיים בתקופה שבה התפתח מה שכינתה אווה אילוז ה"הומו סנטימניליס" (אילוז 2008), ובתרבות שאימצה באופן יסודי את הנרטיב התרפויטי של העצמי. "הפרט בן זמננו", כתבה אילוז, "חי בתרבות המדגישה את מושג הזכויות; תרבות שבה יחיד וקבוצות כאחד עומדים יותר ויותר על זכותם להכרה, כלומר תובעים שהמוסדות יכירו בסבלם ויפעלו לריפוי" (שם, 84). במילותיו של רוברט יוז "התרבות שלנו הופכת יותר ויותר לתרבות של וידוי, תרבות שנשלטת על ידי הדמוקרטיה של הכאב" (מצוטט אצל אילוז, שם). זהו הרקע וההקשר ההיסטורי שמתוכו יש להבין את צמיחת דמותו של עד השואה לדמות מופת גלובלית.

בכך מודגש לדעתי הפער בין הכוונה האתית והאפיסטמולוגית של פרידלנדר לבין התוצאה. שכן בתרבות הסנטימנטלית בת זמננו העדים אינם עוד ה"אחרים" המגלמים באיזה אופן את ה"ממשי" הלקאני, אותו יתר שנותר תמיד מעבר לרשתות המשמעות הסמליות, אלא הם גיבורי תרבות מרכזיים שבאופן אוטומטי כמעט, ולעתים גם בצורה די קלה, מעוררים בקורא את מה שכינה לה קפרה "הזדהות קלה מדי" ("unearned identification").⁴²

בתרבות שכזו, ובלא קשר לכוונתו של הכותב, עדויותיהם של העדים מתפקדות בצורה שאינה מאפשרת להם להיחשב כנושאי היתר של ההיסטוריה. ספרו של פרידלנדר נקלע אפוא למהלך שמתחיל ברדיקליזם תיאורטי אך מסתיים לטעמי בסוג של שמרנות אסתטית, אולי אפילו בעלת מרכיבים מלודרמטיים. נדמה בעיניי שתהליך זה יכול ללמד אותנו משהו על סדרת הנתקים שעליה הצבעתי לעיל בין כתיבת ההיסטוריה של השואה, הדיונים התיאורטיים בשאלת הייצוג, ותחום ההיסטוריה התרבותית.

סיכום

כפי שצינתי, שני דיונים מרכזיים בעלי אופי פוסטמודרני התקיימו בתחומי הדיסציפלינה ההיסטורית. האחד מזוהה עם התפתחותה של ההיסטוריה התרבותית, והשני, זה שאתו מזוהה פרידלנדר ושהתנהל במרחב שבין ההיסטוריה האינטלקטואלית לבין הפילוסופיה, קשור לאתיקה ולאפיסטמולוגיה שהקטסטרופה מכוננת. את הדיון השני סיכם רוברט איגלסטון בספרו על אודות הזיקה בין השואה למחשבה הפוסטמודרנית, אשר פרק שלם בו מוקדש לכתיבתו של פרידלנדר עצמו (Eaglestone 2004, 173 – 193).

שני נתיבים בלתי נפרדים של מחשבה אתית התפתחו בעבודתם של ההוגים הללו (הפוסטמודרנים). את הראשון אני מציע לראות כנתיב מחשבה המבסס צורה חדשה של תקווה ושל הומניזם, הומניזם שמעבר להומניזם, המיוסד על התחושה של "קיום גופני, שברירי במהותו" ועל מודעות לעקבה של האחרות אשר חומקת מגבולות מערכת המחשבה והשפה, אך מקבלת נוכחות בתוכם. נתיב המחשבה השני, הקשור לראשון, עומד על מודעות למטאפיזיקה של התפיסה (comprehension), ועל דחייה של אותה מטאפיזיקה, המבוססת על מודעות זו. את המטאפיזיקה של התפיסה ניתן להבין כתשוקה וכמתודה שדרכה ובאמצעותה המחשבה המערבית מבינה, תופסת או צורכת — בדרכים שונות — את מה שהוא אחר לה, ובכך הופכת את האחר למשהו כמוה, מצמצמת אותו עד שהוא הופך להיות אותה "הו פילוסופיה כל יכולה!" כפי שציטט לוינס את פסקל. מעשה זה מתגלה בהנחות בסיסיות מאוד שלנו: למשל בדרך שבה אנו קוראים, באופן שבו כותבים היסטוריה, באופן שבו עושים פילוסופיה ובטעם שנותנים לעשייה זו. פוסטמודרניזם מתמקד הן באקט ההבנה, האחיזה הכיסוי, והן בהתנגדות לאקט הזה — למען הופעה, ולו זמנית בלבד של אחרות (שם, 3–4).

42 דומיניק לה קפרה מדבר על "תחושה לא מוצדקת של התעלות רוחנית" ("unearned spiritual uplifting"). ראו לה קפרה 2006, בעיקר בפרק הראשון.

הגות זו הפכה את השואה לאירוע בעל אופי פרדיגמטי להתמודדות עם שאלות אלו. אולם אני מבקש להציע כאן היפותזה ראשונית שטעונה ביסוס מעמיק הרבה יותר, שלפיה הגות זו העניקה לשואה מעמד מכונן בתור ה"אחר" האקססבי של ההיסטוריה — בהיותה אירוע אשר מגלם בעצמו את האחרות של ההיסטוריה בתוכה עצמה, דהיינו אירוע היסטורי שחורג מגבולות ההיסטוריה עצמה. למעשה, פרידלנדר עצמו, במסתו על "חוסר הנחת שבפרשנות ההיסטורית" של השואה (Friedländer 1989), אכן מייחד את השואה כאירוע היסטורי שבשל עוצמתו עומד מחוץ להבנה ההיסטורית. שכן אין בפתרון הסופי שום דבר שיכול ללמדנו משהו על החיים או על המציאות שלנו בעולם הזה. במובן זה, הפתרון הסופי הוא אירוע חסר משמעות. ובהיותו נטול רלוונטיות (nonrelevance), כדבריו, "הפתרון הסופי נושא עמו התייחסות מובלעת לסוג מסוים של קטגוריה אקסמפלרית. [...] בדיוק מהפרספקטיבה הזו הפתרון הסופי נראה יוצא דופן באטימותו [להבנה ההיסטורית]" (Friedländer 1993, 113).⁴³ אך אם אכן אלה הם פני הדברים, אם הפתרון הסופי הוא אירוע שאינו מלמד אותנו מאום על העבר, על ההווה או על העתיד שלנו, כפי שפרידלנדר טוען, מדוע העולם כה עסוק בו? מה הטעם לעסוק באירוע נטול כל משמעות לחיינו העכשוויים?

נדמה שבתפיסה זו, הרואה בשואה אירוע שלמעשה ניצב מחוץ להיסטוריה, מעמדה הוא מעמד מכונן דווקא משום כך. זהו סוג של יוצא מן הכלל קטגורי המכונן את הכלל עצמו, מעין טראומה מכוננת שחומקת מאחזותה המלאה של התבונה, המבקשת לביית אותה ולהעניק לה משמעות. אך כאן מתגלה סוג של פרדוקס. מצד אחד השואה הופכת לאירוע שנתפס כמכונן של שיח טראומה פוסטמודרני. אך בה בעת היא נעשית כך חסינה מפני הערעורים הפוסטמודרניים עצמם, המחייבים את ההיסטוריון להכיל בתוך הכתיבה שלו יסוד מפרק, מערער ופורם אשר יהיה מסיג גבולות, טרנסגרסיבי, קשה לעיכול וחרטני במובן העמוק ביותר. באירוע שכזה יש לדון במסגרת כתיבת ההיסטוריה בסוג של חרדת קודש שאינה מאפשרת לפרקו כפי שהשיח הפוסטמודרני מפרק נרטיבים היסטוריים אחרים. יש בשואה מוחלטות שנמצאת מעבר למשא ומתן של הרלטביזם (ולו החלקי) הפוסטמודרני שאותו היא עצמה — במובנים מסוימים, ולפחות עבור הוגים כמו פרידלנדר — מכוננת או לפחות מסמנת. השואה נתפסת כמכוננת, מבססת או מסמלת את האפיסטמולוגיה והאתיקה הפוסטמודרנית אך בה בעת חומקת מהם, שהרי אם גם אירוע זה ייפול קורבן לתהליכי רלטיביזציה היסטוריים או אתיים, הסטרוקטורה הסמלית הפוסטמודרנית כולה, אשר נשענת על אירוע השואה, עלולה לקרוס.

את המהלך הזה אכן ראינו בעמדתו התיאורטית של פרידלנדר, אשר מאמץ את הרדיקליות התיאורטית של ליוטר לגבי השואה אך מסרב להתמודד עם ההשלכות בעלות האופי הפורם והמפרק של אותה רדיקליות על ייצוגה ההיסטורי של השואה — כאילו השואה עצמה חסינה או צריכה להיות חסינה מפני אותן השלכות אפיסטמולוגיות ואתיות. ואולם, יש לזכור שתפיסת

⁴³ עוד על הקושי לארוג את השואה לתוך ההיסטוריה המודרנית של אירופה ראו את מאמריהם של אנטון רבינוב, דן דינר ומוישה פוסטון בחלקו השני של הספר *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth Century* (Postone and Santner 2003, 51-114).

האמת ההיסטורית, כל כמה שהיינו רוצים שתהיה יציבה בכל מה שנוגע לשואה, אינה יכולה להיענות לדרישה זו דווקא בגלל הרדיקליות של האירוע.⁴⁴

את הפרדוקס הזה בדיוק ניתן לזהות גם בתחומים אחרים של זיכרון השואה. כך לדוגמה, בהיותה סמל אתי עבור המערב, השואה במידה רבה מבססת עמדה ליברלית וקוסמופוליטית הנאמנה לפרט ולזכויותיו באופן קיצוני (Levy and Sznajder 2005).⁴⁵ אולם בעת ובעונה אחת ובאופן פרדוקסלי, השואה גם מסמנת גבול ברור לאותן זכויות. זהו האירוע היחיד שהכחשתו היא הפרת טאבו. יתרה מכך, בכמה מדינות מערביות דמוקרטיות היא אף נחשבת עברה פלילית שבצדה עונש חמור, ובכך אותן מדינות מגבילות באופן יוצא דופן את חופש הביטוי, שהוא אחת מחירויות הפרט היסודיות ביותר, ואשר בדרך כלל מוגבל רק כשקיים חשש מבוסס לסכנה מיידית ישירה וקרובה לביטחון הציבור.⁴⁶ דווקא משום שזיכרון השואה מבסס עבור רבים מחויבות אתית ליברלית, אולי אפילו רב-תרבותית או קוסמופוליטית, היא עצמה הפכה לעיקר אמונה מעין פונדמנטליסטי שבניגוד לכל אירוע אחר, כולל מקרים אחרים של ג'נוסייד או אלימות המונית, הכחשתו או הטלת ספק בקיומו מעוררים תחושה של פריצת טאבו או חילול הקודש. באופן סמלי היא מבססת ואולי אף מכוננת שיח זכויות שהיא עצמה חומקת ממנו. זהו אירוע שאין לערער את יציבותו ואין להטיל בו ספק בשום פנים ואופן. באופן פרדוקסלי יש לשואה מעמד של אירוע בעל משמעות "מוחלטת", במושגיו של סלבוז'יץ,⁴⁷ דווקא משום שהיא נתפסת כאירוע החומק ממשמוע, זאת כפי שראינו בדבריו של פרידלנדר עצמו, שהם כהד להגות הפוסטמודרנית כולה.

וכך, דווקא בעולם פוסטמודרני "נזיל" כל כך אם להשתמש בדימוי של זיגמונד באומן, השואה היא סוג של אמת מוסרית והיסטורית מוחלטת ויציבה. שם כאילו נעצרת אי-היציבות המוסרית והאפיסטמית המלווה כל דיון היסטורי אחר. היא מסמנת אתיקה פוסטמודרנית קוסמופוליטית פורצת גבולות ומונעת סיגור, אך היא עצמה אינה ניתנת לערעור. היא זכתה למעין מעמד מכונן במסגרת האתיקה המערבית — הדיון שהיא חוללה מסמן מהלך שהחל בערעור יסודי על עובדת יכולתנו לתפוס את האמת ההיסטורית והסתיים בכינונה של אמת אתית, ומשום כך גם בכינונה של אמת אפיסטמולוגית אבסולוטית.

ואם ב-1992 טען פרידלנדר: "הפתרון הסופי" הוא בדיוק האירוע שמאפשר למחשבה הפוסטמודרנית לערער על התוקף של כל התבוננות טוטלית בהיסטוריה, של כל פנייה למטא-שיח בר הגדרה, ובכך נפתח השער לריבוי גישות שכולן עשויות להיות בעלות אותו תוקף" (Friedländer 1992b, 5), הרי היום ניתן לומר שהמהלך הצליח עד מאוד אלא שהשואה עצמה הפכה למעין מטא-שיח שבדיוק שיחים שכמותו ביקש הדיון על אודותיה לפרק

44 ראו בהקשר זה את מאמרה של רונית פלג בגיליון זה, המציע פרשנות המביאה את הגותו של ליוטר לידי מסקנותיה הרדיקליות הבלתי נמנעות.

45 בקשר לתביעות לפיצויים ולהשבת רכוש ראו Barkan 2000.

46 אין באמור כאן כמובן הבעת דעה התומכת במדיניות סלחנית יותר ביחס להכחשת השואה ובוודאי לא בעד הכחשת השואה עצמה חס וחלילה. אני מבקש רק להצביע על הפרדוקס המובנה בזיכרון השואה כאירוע מכונן.

47 Žižek 1993, בעיקר פרק 4, ובהקשרים פוליטיים ראו Žižek 2011.

מלכתחילה שכן כדבריו של פרידלנדר עצמו: "השאיפה לטוטליות ולקונסנזוס היא, לפי ליטר, היסוד של המפעל הפשיסטי" (שם). משום כך, הדיונים התיאורטיים בנוגע לשואה הם נועזים ביותר אך הפרקטיקה של כתיבת ההיסטוריה של השואה שמרנית ביותר – בבחינת "אל תגעו לי בשואה", אף על פי שהיא אחד המוקדים המכוננים של הדיון הפוסטמודרני, ודווקא משום כך.

לעומת זאת, להיסטוריה התרבותית אופי אחר לחלוטין. נראה שהאתיקה שלה היא במפורש אתיקה רב-תרבותית והיא מתמקדת בתהליכי ייצור הידע והמשמעות. ניתן כמובן לבקר גם אותה והיא רחוקה מאוד מלהיות חפה מפגמים ומבעיות (ראו לדוגמה Appleby et al. 1994). ויחד עם זאת, כוחה הוא בכך שהיא מבקשת להבין את האופן שבו שיח מסוים מיוצר בתרבות מסוימת ואת האופן שבו אותו שיח מייצר משמעות. הרפואה במאה השנים-עשרה, למשל, היא בעבורה אובייקט מחקר בדיוק כמו הרפואה במאה העשרים. ההיסטוריה התרבותית תבדוק את מנגנוני ייצור המשמעות, הסמכות, השיח והידע של שתיהן בלי כל קשר לתקפות המדעית של כל אחת מהן. וכך בעוד שבהקשר שבו אנו דנים השואה הופכת לפרדיגמת-על של הבנת ההיסטוריה על היתר שבה, הרי ההיסטוריה התרבותית תראה כיצד גם אופן זה של התייחסות לשואה הוא שיח שהוא תוצר היסטורי. ואף יותר מכך, ההיסטוריה התרבותית תבקש להבין כיצד הפכה השואה עצמה לשיח חובק כול שזכה למעין הילה של קדושה בכל העולם המערבי – בתחום ההיסטוריה ובכל שאר תחומי התרבות, ומה משמעותה של תופעה זו? את התשובות לכך היא תחפש לא בהכרח באופיו של האירוע או לא רק בו אלא בגורמים תרבותיים, דיסקורסיביים, פוליטיים, תיאולוגיים, היסטוריים ואחרים אשר יוצרים אותו ומעצבים את אופיו.

ביבליוגרפיה

- אגבמן, ג'ורג'יו, 2007. מה שנותר מאושוויץ, בתרגום מיה קציר, תל אביב: רסלינג.
- אילו, אווה, 2008. אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי, בתרגום יורם שדה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אנגל, דוד, 2009. מול הר הגעש: חוקרי תולדות ישראל לנוכח השואה, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל.
- באוואר, יהודה, 2008. ההרורים על השואה, בתרגום יוסף ונקרט, ירושלים: יד ושם.
- _____, 2011. "מניעת רצח עם בפרספקטיבה היסטורית", דפים לחקר השואה כה, עמ' 247–260.
- בילסקי, ליאורה, 2007. "תחרות מספרי הסיפורים במשפט אייכמן", סטיבן אשהיים (עורך), חנה ארנדט בירושלים, ירושלים: המרכז להיסטוריה גרמנית ע"ש ר' קבנר ומאגנס, עמ' 257–283.
- בקיר, יואנה טוקרסקה, 2010. "צדיקים רשעים, רשעים צדיקים", דפים לחקר השואה כד, עמ' 11–49.

- בראונינג, כריסטופר, 2004. הדרך אל הפתרון הסופי, בתרגום איה ברזר, ירושלים: יד ושם.
 ג'אדט, טוני, 2009. אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945, בתרגום גרשון גירון, ירושלים: מאגנס
 ודביר.
- גבעוני, מיכל, 2008. "עדות בפעולה: אתיקה ופוליטיקה בהומניטריזם ללא גבולות", עבודת דוקטור,
 החוג לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- גוטמן, ישראל, 2009. "למה אנחנו מסוגלים", הארץ, מוסף "ספרים", 22.04.09.
- גולדברג, עמוס, 2005. "מארבעה יוצא אחד: על המשותף ליקל, הילברג וגולדהגן ועל ייחודו של
 כריסטופר בראונינג", ילקוט מורשת 79, עמ' 71-96.
- _____, 2009. "הער המערער על סדרי עולם", ארץ אחרת 50, עמ' 38-44.
- גינצבורג, קרלו, 2002. היסטוריה, רטוריקה, הוכחה, בתרגום איה ברזר, ירושלים: החברה ההיסטורית
 הישראלית.
- _____, 2008. הגבינה והתולעים: עולמו של טוחן בן המאה השש-עשרה, בתרגום אורה אייל, ירושלים:
 כרמל.
- גרוס, יאן טומש, 2001. שכנים: השמדתה של הקהילה היהודית בידובנה שבפולין, בתרגום יז'י
 מיכאלוביץ', ירושלים: יד ושם.
- דינר, דן, 2009. שכר זמן: לזכור את המאה העשרים, בתרגום רן הכהן, תל-אביב: עם עובד.
- הרברט, אולריך, 2001. מדיניות ההשמדה הנאצית, 1939-1945: מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה
 הגרמנית החדשה, בתרגום יעקב גוטשלק, ירושלים: יד ושם.
- וייס, יפעת, 2007. ואדי סאליב: הנוכח הנפקד, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
 ז'ביקובסקי, אנדז'יי, 2010. "אנטישמיות, סחטנות, שיתוף פעולה עם הגרמנים: יחסי פולנים-יהודים
 תחת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה", דפים לחקר השואה כב, עמ' 169-238.
- כהן, בעז, 2010. הדורות הבאים — איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי,
 ירושלים: יד ושם.
- כהן, ירחמיאל, תש"ע. "חקר ההיסטוריה היהודית לאחר השואה — כיצד?" ציון עה(ב), עמ' 201-215.
 לה קפרה, דומיניק, 2006. לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה, בתרגום יניב פרקש, עריכה מדעית: עמוס
 גולדברג, תל אביב: רסלינג.
- ליבינוקה, דריוש, 2008. "איגוד המאבק המזוין של 'צבא המולדת' (ZWZ-AK) ונציגות הממשלה
 (הדלגטורה) של הרפובליקה הפולנית מול השמדת יהודי פולין", דפים כב, עמ' 11-167.
- מירון, גיא, תשע"א. "לשון, תרבות ומרחב: אתגרי ההיסטוריוגרפיה היהודית בעידן התפניות", ציון
 עו(א), עמ' 63-93.
- _____, תשע"א. "לגשר על פני התהום: חקר השואה מול חקר תולדות ישראל: בעיות ואתגרים", קובץ יד
 ושם לח(2), עמ' 129-160.
- מכמן, דן, תשס"ט. "האם יש 'אסכולה ישראלית' בחקר השואה? חקר השואה וחקר האנטישמיות לאור
 השואה במדינת ישראל", ציון עד, עמ' 219-244.
- _____, 1998. השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד, תל אביב וירושלים: מורשת ויד ושם.
 _____, 2009. דברים שנישאו בערב השקת הספר מול הר הגעש לדוד אנגל במרכז שזר, 15 בנובמבר 2009.

נוימן, בעז, 2007א. נאציזם, תל אביב: משרד הביטחון.
 _____, 2007ב. להיות ברפובליקת ויימאר, תל אביב: עם עובד.
 פגיס, עדה, 2007. "המתים האלה שאינם מפסיקים לחיות", הארץ, מוסף "ספרים", 17.12.07.
 פלג, רונית, 2006. "לשון ומוסר: הדיפרנד של ז'אן פרנסואה ליוטר", עבודת דוקטור, החוג לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב.
 פלמן, שושנה, ודורי לאוב, 2008. עדות: משבר העדים בספרות, בפסיכואנליזה ובהיסטוריה, בתרגום דפנה רו, תל אביב: רסלינג.
 פרידלנדר, שאול, 1997. גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות, 1933–1939, בתרגום עתליה זילבר, תל אביב: עם עובד.
 _____, 2009. גרמניה הנאצית והיהודים: שנות ההשמדה 1939–1945, בתרגום יוסי מילוא, תל אביב: עם עובד.
 צימרמן, משה (עורך), תשמ"ט. דרכה המיוחדת של גרמניה בהיסטוריה, ירושלים: מאגנס.
 קרשו, איאן, 2009. הכרעות גורליות, בתרגום כרמית גיא, תל אביב: עם עובד.
 רוזנפלד, גבריאל, 2011. "בין ייחודיות לאוניברסליזציה: זיכרון השואה על פרשת דרכים דיאלקטית", דפים לחקר השואה כה, עמ' 293–302.
 שומסקי, דימיטרי, תשע"ב. "הסדקים שבחומה: לקראת פרידגמה ניאור-משברית של ההיסטוריוגרפיה היהודית?", יד ושם: קובץ מחקרים לח (2), עמ' 233–252.
 שי"ק, נעמה, 2010. "נשים יהודיות במחנה הריכוז וההשמדה אושוויץ בירקנאו, 1942–1945", עבודת דוקטור, בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב.
 שנהב, יהודה, כריסטוף שמידט ושמשון צלניקר (עורכים), 2009. לפני משורת הדין: החריג ומצב החירום, סמינר ון ליר 2006, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

Agamben, Giorgio, 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford, Calif.: Stanford University Press.

Alexander, Jeffrey, 2002. "On the Social Construction of Moral Universals: The 'Holocaust' from Mass Murder to Trauma Drama," *European Journal of Social Theory* 5(1), pp. 5–86.

Aly, Götz, 1999. *"Final Solution": Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, London: Arnold.

Aly, Götz, and Susanne Heim, 1992. *Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau ("Sonderarchiv"): Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit*, Düsseldorf: Hans-Böckler-Stiftung.

Appleby, Joyce, Lynn Hunt and Margaret Jacob, 1994. *Telling the Truth about History*, New York: W. W. Norton.

Bakhtin, Mikhail M., 1981. *The Dialogic Imagination*, Austin: University of Texas Press.

- Barkan, Elazar, 2000. *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Barkan, Elazar, and Ronald Bush (eds.), 2003. *Claiming the Stones/Naming the Bones: Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity*, Los Angeles: Getty Research Institute.
- Bartov, Omer, 2007. *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*, Princeton: Princeton University Press.
- Bauer, Yehuda, 2009. *The Death of the Shtetl*, New Haven: Yale University Press.
- Bauman, Zygmunt, 1989. *Modernity and the Holocaust*, Cambridge: Polity Press.
- Bilsky, Leora, 2004. *Transformative Justice: Israeli Identity on Trial*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Bloxham, Donald, 2010. *The Final Solution: A Genocide*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Bloxham, Donald, and Dirk Moses, 2010. *Oxford Handbook of Genocide Studies*, New York: Oxford University Press.
- Browder, George C., 1992. "Captured German and Other Nations' Documents in the Osobyi (Special) Archive, Moscow," *Central European History* 24(4), pp. 424–425.
- Browning, Christopher, 2010. *Remembering Survival*, New York: W. W. Norton.
- Burke, Peter, 2009. *What is Cultural History?* Cambridge: Polity Press.
- Chaney, David, 1994. *The Cultural Turn: Scene-Setting Essays on Contemporary Cultural History*, London and New York: Routledge.
- Clendinnen, Inga, 1999. *Reading the Holocaust*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Confino, Alon, 2005. "Fantasies about the Jews: Cultural Reflections on the Holocaust," *History and Memory* 17, pp. 296–322.
- _____, 2009. "Narrative Form and Historical Sensation," *History and Theory* 48(3), pp. 199–219.
- _____, 2012. *Foundational Pasts: The Holocaust as Historical Understanding*, Cambridge: Cambridge University Press
- Darnton, Robert, 1989. *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*, New York: W. W. Norton.
- Dean, Carolyn J., 2009. "Toward a Critical History of the Holocaust: Response to Dan Stone 'Holocaust Historiography and Cultural History,'" *Dapim: Studies on the Shoah* 23, pp. 76–80.
- _____, 2010. "Minimalism and Victim Testimony," *History and Theory* 49, pp. 85–99.

- Diner, Dan, 2003. "The Destruction of Narrativity: The Holocaust in Historical Discourse," in Moishe Postone and Eric Santner (eds.), *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth Century*, Chicago: University of Chicago Press.
- _____, 2006. "Jahre der Vernichtung," *Die Welt*, Sep. 30.
- _____, 2008. *Cataclysms: A History of the Twentieth Century from Europe's Edge*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Eaglestone, Robert, 2004. *The Holocaust and the Postmodern*, Oxford: Oxford University Press.
- Eckel, Jan, and Claudia Moisel (eds.), 2008. *Universalisierung des Holocaust? Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in Internationaler Perspektive*, Göttingen: Wallstein.
- Eley, Geoff, 2005. *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Evans, Richard, 2007. "Whose Orders?" *The New York Times*, June 24.
- Felman, Shoshana, 2001. "Theaters of Justice: Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust," *Critical Inquiry* 27(2), pp. 201–238.
- Friedländer, Saul, 1989. "The 'Final Solution': On the Unease in Historical Interpretation," *History and Memory* 1(2), pp. 61–76.
- _____ (ed.), 1992a. *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution,"* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- _____, 1992b. "Introduction," in idem (ed.), *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution,"* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, pp. 1–21.
- _____, 1992c. "Trauma, Transference and 'Working Through' in Writing the History of the 'Shoah,'" *History and Memory* 4(1) (Spring/Summer), pp. 39–59.
- _____, 1993. *Memory, History and the Extermination of the Jews of Europe*, Bloomington: Indiana University Press.
- Frisch, Andrea, 2004. *The Invention of the Eyewitness: Witnessing and Testimony in Early Modern France*, Chapel Hill, N.C.: North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures.
- Ginsburg, Carlo, 1991. "Checking the Evidence the Judge and the Historian," *Critical Inquiry* 18, pp. 79–92.
- _____, 1992. "Just One Witness," in Saul Friedländer (ed.), *Probing the Limits of Representation*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, pp. 82–96.
- Goldberg, Amos, 2009. "The Victim's Voice and Melodramatic Aesthetics in History," *History and Theory* 48(3), pp. 220–237.

- _____, 2012. "The History of the Jews in the Ghettos: A Cultural Perspective," in Dan Stone (ed.), *The Holocaust and Historical Methodology*, Oxford: Berghahn Books, pp. 79–100.
- Grabowski, Jan, 2008. *Rescue for Money: Paid Helpers in Poland, 1939–1945*, Jerusalem: Yad Vashem.
- Gross, Jan Tomasz, 2007. *Fear: Antisemitism in Poland after Auschwitz*, New York: Random House Trade.
- Gutman, Israel, 2002. "Reflection on Jewish Resistance under the Nazi German Occupation," *Studies in Contemporary Jewry* 18, pp. 109–125.
- Hazan, Haim, and Amos Goldberg (forthcoming). *Marking Evil*.
- Hedgepeth, Sonja M., and Rochelle G. Saidel (eds.), 2010. *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*, Waltham, Mass.: Brandeis University Press.
- Henke, Klaus-Dietmar, 2006. "Die Stimmen der Opfer," *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Oct. 4.
- Herbert, Ulrich, 2006. "Die Stimmen der Opfer," *Süddeutsche Zeitung*, Sep. 29.
- Herf, Jeffrey, 2007. "The Whole Horror," *New Republic*, Oct. 9.
- Herzog, Esther (ed.), 2008. *Life, Death and Sacrifice: Women and Family in the Holocaust*, Jerusalem: Gefen Publishing.
- Himmler, Heinrich, 1999. *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, Hamburg: Christians.
- Hobsbawm, Eric, 1994. *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*, London: M. Joseph.
- Hunt, Lynn, 1989. "Introduction: History Culture and Text," in idem (ed.), *The New Cultural History*, Berkeley, Calif.: University of California Press, pp. 1–24.
- Illouz, Eva, 2003. *Oprah Winfrey and the Glamour of Misery*, New York: Columbia University Press.
- Kansteiner, Wulf, 2000. "Mad History Disease Contained: Postmodern Excess Management Advice from the UK," *History and Theory* 39(2), pp. 218–229.
- Kershaw, Ian, 2000. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, London: E. Arnold.
- Koonz, Claudia, 2003. *The Nazi Conscience*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- LaCapra, Dominick, 1998. *History and Memory after Auschwitz*, Ithaca: Cornell University Press.
- Lemkin, Raphael, 2008 (1944). *Axis Rule in Occupied Europe*, Clark, N.J.: The Lawbook Exchange.

- Levy, Daniel, and Natan Sznajder, 2005. *Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia: Temple University Press.
- Lieblich, Amia, and Ruthellen Josselson (eds.), 1993–1999. *The Narrative Study of Lives* series.
- Longerich, Peter, 2004. "The Wannsee Conference in the Development of the 'Final Solution,'" *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies* 3, pp. 121–153.
- _____, 2010. *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford: Oxford University Press.
- Lowden, John, and Alixe Bovey (eds.), 2008. *Under the Influence: The Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts*, Turnhout: Brepols Publishers.
- Lyotard, Jean Francois, 1989. *The Differend: Phrases in Dispute*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Michman, Dan, 2011. *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust*, New York: Cambridge University Press.
- Mommsen, Hans, 2006. "Fassunglosigkeit, die sich mitteilt," *Frankfurter Rundschau*, Oct. 4.
- Novick, Peter, 1988. *That Noble Dream: The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ofer, Dalia, and Lenore J. Weitzman (eds.), 1998. *Women in the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press.
- Pawlikowski, John, 2010. *The Catholic Church and the Holocaust: Toward an Honest Assessment*, Boca Raton: Florida Atlantic University.
- Polkinghorne, Donald E., 1988. *Narrative Knowing and the Human Sciences*, Albany: State University of New York Press.
- Portelli, Alessandro, 1990. *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*, New York: State University of New York Press.
- _____, 1997. *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*, Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press.
- _____, 2007. *The Order Has Been Carried Out: History, Memory, and Meaning of a Nazi Massacre in Rome*, New York: Palgrave Macmillan.
- Poster, Mark, 1997. *Cultural History and Postmodernity*, New York: Columbia University Press.
- Postone, Moishe, and Eric Santner (eds.), 2003. *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth Century*, Chicago: University of Chicago Press.

- Rosenfeld, Gavriel D., 1999. "The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turn in Holocaust and Genocide Scholarship," *Holocaust and Genocide Studies* 1, pp. 28–61.
- Rosman, Moshe, 2007. *How Jewish Is Jewish History?* Oxford: Littman Library of Jewish Civilization.
- Rothberg, Michael, 2009. *Multidirectional Memory*, Stanford: Stanford University Press.
- Schleunes, Karl, 1970. *The Twisted Road to Auschwitz*, Urbana: University of Illinois Press.
- _____, 2008. "The Years of Extermination: Book Review," *Holocaust and Genocide Studies* 22, pp. 340–342.
- Shklovsky, Victor, 1988. "Art as Technique," in David Lodge (ed.), *Modern Criticism and Theory: A Reader*, London: Longmans, pp. 16–30.
- Skinner, Quentin, 1966. "The Limits of Historical Explanations," *Philosophy* 41, pp. 199–215.
- Spiegel, Gabrielle E., 2005. *Practicing History: New Directions in Historical Writings After the Linguistic Turn*, New York: Routledge.
- _____, 2007. "Revisioning the Past/Revisioning the Present: How Change Happens in Historiography," *History and Theory* 46, pp. 1–19.
- Stone, Dan, 2003. *Constructing the Holocaust*, London: Vallentine Mitchell.
- _____, 2009. "Holocaust Historiography and Cultural History," *Dapim* 23, pp. 52–68.
- _____, 2010. *The Historiography of Genocide*, New York: Palgrave Macmillan.
- _____, 2012. "Introduction: The Holocaust and Historical Methodology," in idem (ed.), *The Holocaust and Historical Methodology*, Oxford: Berghahn Books, pp. 1–19.
- Torpey, John, 2001. "Making Whole What Has Been Smashed: Reflections on Reparations," *The Journal of Modern History* 73(2), pp. 333–358.
- Traverso, Enzo, 2003. *The Origins of Nazi Violence*, New York: New Press.
- Ullrich, Volker, 2007. "Brandstifter Hitler," *Die Zeit*, March 12.
- Wieviorka, Annette, 2006. *The Era of the Witness*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Winter, Jay, 2006. *Remembering War: The Great War and Historical Memory in the 20th Century*, New Haven: Yale University Press.
- Žižek Slavoj, 1993. *Tarrying with the Negative: Kant, Hegel, and the Critique of Ideology*, Durham, N.C.: Duke University Press.
- _____, 2011. "Shoplifters of the World Unite," London Review of Books, 19.8.2011, www.lrb.co.uk/2011/08/19/slavoj-zizek/shoplifters-of-the-world-unite (accessed May 20, 2012).